

Tarraco christiana ciuitas

Josep Maria Macias Solé
Andreu Muñoz Melgar
(editors)

Resúmenes de los editores
Editors' abstracts

D O C U M E N T A 24

INSTITUT CATALÀ D'ARQUEOLOGIA CLÀSSICA
Tarragona, 2013

Tarraco christiana ciuitas. – (Documenta ; 24)

“Aquesta obra recull les intervencions en el “Curs d’història i arqueologia cristiana de Tàrraco: Tarraco christiana ciuitas”, coorganitzat per l’Institut Català d’Arqueologia Clàssica, l’Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós i el Museu Bíblic Tarraconense, entre els mesos d’octubre i desembre del 2010 a Tarragona”. – Bibliografia. – Textos en català i castellà, resums en castellà i anglès

ISBN 9788493903367

I. Macías Solé, Josep Maria, ed. II. Muñoz Melgar, Andreu, ed. III. Institut Català d’Arqueologia Clàssica IV. Col·lecció: Documenta (Institut Català d’Arqueologia Clàssica) ; 24

1. Art paleocristià – Catalunya – Tarragona – Congressos 2. Arqueologia paleocristiana – Catalunya – Tarragona – Congressos 3. Cristianisme – Catalunya – Tarragona – Congressos 4. Tarragona (Catalunya) – Història – Fins al 718 – Congressos

7.032.1(467.1 Ta Tarragona)(061.3)

281(467.1 Ta Tarragona)(061.3)

Aquesta obra recull les intervencions en el «Curs d’història i arqueologia cristiana de Tàrraco: *Tarraco christiana ciuitas*», coorganitzat per l’Institut Català d’Arqueologia Clàssica, l’Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós i el Museu Bíblic Tarraconense, entre els mesos d’octubre i desembre del 2010 a Tarragona.

Comitè editorial

Juan Manuel Abascal (Universitat d’Alacant), José María Álvarez Martínez (Museo Nacional de Arte Romano, Mèrida), Carmen Aranegui (Universitat de València), Achim Arbeiter (Universitat Georg-August de Göttingen, Alemanya), Jean-Charles Balty (Universitat de París-Sorbona [París IV], França), Francesco D’Andria (Universitat del Salento, Itàlia), Pierre Gros (Universitat de Provença, França), Ella Hermon (Université Laval, Quebec, Canadà), Rosa Plana-Mallart (Universitat Paul-Valéry Montpellier 3, França), Lucrezia Ungaro (Sovrintendenza Capitolina, Direzione Musei, Itàlia) i Susan Walker (Ashmolean Museum, Oxford, Regne Unit).

© d’aquesta edició, Institut Català d’Arqueologia Clàssica (ICAC), Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós i Museu Bíblic Tarraconense

Institut Català d’Arqueologia Clàssica

Plaça d’en Rovellat, s/n, 43003 Tarragona

Telèfon 977 24 91 33 - fax 977 22 44 01

info@icac.cat - www.icac.cat

Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós

Carrer de Sant Pau, 4, 43003 Tarragona

Telèfon 977 23 38 33 - fax 977 25 18 47

insaf@arquebisbattarragona.cat - www.insaf.cat

Museu Bíblic Tarraconense

Carrer de les Coques, 1, 43003 Tarragona

Telèfon 977 25 18 88 - fax 977 25 18 47

museu.biblic@arquebisbattarragona.cat - www.museu.biblic.arquebisbattarragona.cat

Durant els nou primers mesos de publicació, qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d’aquesta obra només es pot fer tenint l’autorització dels seus titulars, amb les excepcions previstes per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centre Espanyol de Drets Reprogràfics, www.cedro.org) si heu de fotocopiar o escanejar fragments d’aquesta obra.

A partir del desè mes de publicació, aquest llibre està subjecte –llevat que s’indiqui el contrari en el text, en les fotografies o en altres il·lustracions– a una llicència Reconeixement-No comercial-Sense obra derivada 3.0 de Creative Commons (el text complet de la qual es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>). Així doncs, s’autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l’obra sempre que se’n reconegui l’autoria i les entitats que la publiquen i no se’n faci un ús comercial, ni lucratiu, ni cap obra derivada.

© del text, els autors

© de les fotografies i il·lustracions, els autors, llevat que s’indiqui el contrari

Primera edició: març del 2013

Coordinació editorial: Publicacions de l’ICAC

Correcció: Ramon Vidal Muntaner (català) i Luis José Baixauli Santos (castellà)

Traducció a l’anglès: Paul Turner

Disseny de la col·lecció: Dièdric

Coberta: Gerard Juan Gili

Fotografia de la coberta: Fragment de la lauda sepulcral d’*Optimus* (MNAT / Albert Saludes)

Maquetació i impressió: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert

Dipòsit Legal: T-327-2013

ISBN: 978-84-939033-6-7

SUMARI

Géza Alföldy: <i>in omnes provincias exemplum</i>	7
Presentació	9
Introducció	11
1. El Imperio romano durante los siglos II y III: continuidad y transformaciones. <i>Géza Alföldy</i> †	13
2. Notes sobre els orígens de l'arqueologia paleocristiana a Tarragona. <i>Jaume Massó Carballido</i>	31
3. L'epigrafia paleocristiana de <i>Tarraco</i> . Característiques generals i estat de la qüestió. <i>Diana Gorostidi Pi</i>	43
4. L'església paleocristiana de Tàrraco. <i>Josep Amengual i Batle</i>	69
5. <i>Tarraco</i> a l'època tardoromana. Història política i eclesiàstica. <i>Meritxell Pérez Martínez</i>	83
6. <i>Tarraco</i> a l'època visigòtica. Història política i eclesiàstica. <i>Meritxell Pérez Martínez</i> . .	97
7. La litúrgia de la <i>Domenica in carnes tollendas</i> en l'Oracional de Verona. <i>Rafael Serra Abellà</i>	111
8. La medievalización de la ciudad romana. <i>Josep Maria Macias Solé</i>	123
9. Arquitectura paleocristiana de Tarragona (segles iv-v). <i>Jordi López Vilar i Josep Maria Puche Fontanilles</i>	149
10. L'arquitectura cristiana a Tàrraco: ritus i litúrgia. <i>Cristina Godoy Fernández</i>	163
11. Confessions religioses i rituals funeraris a la Tàrraco tardoromana. <i>Judit Ciurana i Prast</i>	181
12. L'art funerari cristià. <i>Montserrat Claveria Nadal i Isabel Rodà de Llanza</i>	191
13. Poblament i cristianització al territori de Tàrraco durant l'antiguitat tardana. <i>Manel Feijoó Morote</i>	199
14. Iconografia cristiana en la moneda tardoantiga. <i>Imma Teixell Navarro</i>	219
15. Berenguer Sunifred, arquebisbe de Tarragona. La restauració de la província eclesiàstica. <i>Antoni Pladevall i Font</i>	225
16. La transmisión del patrimonio paleocristiano en Tarragona. Procesos, recursos y propuestas. <i>Andreu Muñoz Melgar</i>	241
Resúmenes de los editores.	257
Editors' abstracts	263

3. L'EPIGRAFIA PALEOCRISTIANA DE TARRACO. CARACTERÍSTIQUES GENERALS I ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Diana Gorostidi Pi
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

L'estudi de les fonts, siguin aquestes literàries, iconogràfiques o arqueològiques, és fonamental a l'hora d'emprendre qualsevol tipus d'anàlisi històrica sobre la Tarraco paleocristiana. Les inscripcions llatines comparteixen tots tres requisits, i aquesta característica fa de l'epigrafia una de les disciplines fonamentals per a l'estudi de la Tarragona dels primers cristians.¹ Des del punt de vista de la recerca epigràfica, devem molt al treball realitzat per molts estudiosos que al llarg del temps han anat posant en evidència la importància d'aquest llegat patrimonial, mitjançant la publicació d'estudis i acurats catàlegs epigràfics gràcies als quals avui en dia podem gaudir d'excel·lents eines per al seu millor coneixement i divulgació científica.²

3.1. L'epigrafia dels antics cristians

L'epigrafia, la disciplina científica que s'ocupa de les antigues inscripcions, és una ciència que es va consolidar com a tal a inicis del segle XIX sota el guiatge dels historiadors i filòlegs especialistes en aquest tipus de textos antics, que van irrompre amb força dins de l'anomenada *Altertumwissenschaft*, la «Ciència de l'Antiguitat» que apropiava els estudis humanístics al positivisme en la recerca pròpia de l'època. El concepte va ser creat per l'eminent historiador i premi Nobel Theodor Mommsen (1817-1903), recuperant la vella idea renaixentista del corpus epigràfic total amb les inscripcions llatines disseminades per l'antic territori romà, tot considerant, però, la nova metodologia, atenta a recollir de manera sistemàtica i analítica els textos antics incisos en suport dur, per la qual cosa es posava en evidència per primer cop la necessitat de la revisió autòptica dels textos a fi d'expurgar les lectures falses, dubtoses i errònies acu-

mulades en els manuscrits medievals i en les síl·loges epigràfiques renaixentistes.

La idea va confluïr excel·lentment en el projecte del *Corpus Inscriptionum Latinarum* (= CIL), una de les fites científiques més destacades de tot el segle XIX i XX.³ Contemporàniament i motivat pel descobriment de les grans catacumbes romanes, naixia una altra disciplina històrica, l'arqueologia cristiana, que va portar com a conseqüència un especial interès vers els epitafis dels primers cristians de la mà de Gian Battista de Rossi (1822-1894), l'arqueòleg i pare de l'epigrafia cristiana.⁴

L'estudi de les inscripcions cristianes va portar una definició seva i pròpia dins de l'estudi del fenomen cultural que va ser l'epigrafia romana, fins al punt que avui en dia es considera que, així com l'arribada d'August va suposar una revolució en el concepte i exposició de les inscripcions, implicant una cesura entre època republicana i Imperi, la idiosincràsia històrica i cultural del cristianisme va provocar també una altra transformació amb el naixement de l'anomenada «terza età dell'epigrafia», l'última fase en el desenvolupament de les formes i usos de l'epigrafia romana.⁵

3.1.1. Característiques generals de l'epigrafia paleocristiana. Breu síntesi

Les ciutats, especialment Roma, van ser l'àmbit primari i fins i tot exclusiu de les primeres comunitats estables cristianes, per la qual cosa va ser en aquest espai material i cultural on van emergir els primers testimonis epigràfics de comitents cristians segurs.⁶ En aquest sentit, és més lícit parlar d'epigrafia encarregada per cristians que d'epigrafia cristiana, ja que els elements propis del cristianisme, tot i ser cada cop més característics en la producció dels segles III-VI, no van

1. L'epigrafia és la ciència que s'ocupa de l'estudi de les inscripcions realitzades pels antics, és a dir, els textos incisos sobre suport dur, com ara pedra, metall o terrissa, també anomenats epígrafs (del grec *epì graphein*, literalment «escriure al damunt»).

2. Volem destacar la incommensurable figura del professor Géza Alföldy, el qual ens va deixar sobtadament quan ultimàvem aquestes pàgines. Sempre recordarem el seu nom amb immens agraïment pels seus estudis sobre Tàrraco, que tant va estimar.

3. Projecte encara vigent: <http://cil.bbaw.de/cil_en/index_en.html>.

4. Giovanni Battista de Rossi (1822-1894) va iniciar el 1861 la publicació de les *Inscriptiones christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*, i el 1863 va fundar la revista *Bullettino di Archeologia Cristiana*. El 1864 va publicar el primer volum de la seva *Roma sotterranea cristiana*. Va ser director del Museo Pio Cristiano i president de la Pontificia Accademia Romana d'Arqueologia.

5. Sobre l'evolució en l'epigrafia en època d'August, cf. els fonamentals estudis de Géza Alföldy (principalment Alföldy 1991b). Sobre la «terza età dell'epigrafia», cf. Donati 1988.

6. Aquestes línies són una breu exposició sobre l'evolució formular de l'epigrafia cristiana. Per a un aprofundiment, cf. Grossi-Gondi 1920; Testini 1958, 327-543; Janssens 1981; Ferrua 1991; Petrucci 1995; Pietri 1997; Di Stefano 1997; Colafrancesco 1997; Carletti 2008; Sartori en premsa.

condicionar realment la manera fonamental de produir inscripcions, sinó que sobretot van continuar la multisecular tradició de l'epigrafia romana. Precisament per això, atesa aquesta forma semblant i la continuïtat amb la tradició romana pagana, al prefaci del volum I de les seves *Inscriptiones Christianae* G. B. de Rossi va definir aquests textos com un producte de la voluntat dels antics cristians de deixar testimoniança de la seva fe, en obert contrast amb la resta de la producció epigràfica pagana.⁷

Per fer un recorregut per les diferents etapes històriques de la producció epigràfica cristiana cal considerar el canvi que va suposar l'edicte de Constantí amb la permissivitat oficial del cristianisme, per la qual cosa els documents anteriors al segle IV il·lustren l'anomenat cristianisme primitiu, època en la qual els seguidors de Crist eren minoritaris i perseguits. De fet, els primers epígrafs funeraris cristians es documenten a Roma a finals del segle II, quan es daten els primers cementiris subterranis o catacumbes, decorades amb les primeres inscripcions fetes sobre plaques de marbre o pintades sobre teules.

Aquests primers textos eren molt senzills, escrits en llatí o en grec, llengua de les primeres comunitats cristianes, i es limitaven a reproduir generalment només el nom del difunt, de vegades el del donant. Més tard van començar a afegir-s'hi algunes expressions del tipus *pace*, amb el seu corresponent grec *εἰρήνη*, que aviat esdevingueren símbols de la nova fe.⁸ A mitjan segle III, aquestes paraules les trobem formant part de les primeres fórmules desconegudes per a la tradició pagana, raó per la qual comencen a carregar d'una connotació cristiana els epitafis que les contenen. Les fórmules cristianes primerenques més comunes són *in pace* (ἐν εἰρήνῃ), *in refrigerio et in pace* («en repòs i en pau»), fins i tot una clàusula tan explícita com *pax tecum a Deo*. Alguns dels epitafis cristians més antics mostren també l'ús de frases d'aclamació formades amb el verb *vivere*, al·lusiú a la vida en el més enllà, com indica el molt habitual imperatiu *vivas*, també present tant en la nova fórmula *vivas in Deo* com en la seva corresponent versió grega: *ζήσῃς ἐν Θεῷ*.

Des de mitjan segle III i començaments del segle IV, l'epigrafia cristiana comença a evolucionar cap a un repertori de fórmules més explícites i complexes. Per exemple, apareix la data de l'enterrament a vegades precedida per la paraula *depositio* («sepultura») i expressions similars, fórmula que es convertirà en un dels elements més característics de l'epigrafia romana cristiana. El llatí es converteix en la llengua oficial de la

litúrgia cristiana occidental, per la qual cosa el nombre de textos grecs disminueix progressivament, mentre que tornen algunes de les característiques paganes dels epitafis que havien desaparegut durant el primer segle de la tradició epigràfica cristiana. Així doncs, es tornen a trobar dades biomètriques (indicació dels anys viscuts), termes que caracteritzen els difunts en la família (*pater, mater, filius...*), verbs que indiquen la dedicació del sepulcre (*posuit, fecit*), paraules de lloança (en general *bene merens*) i, finalment, paraules d'afecte (*dulcis, carus*, amb els seus corresponents superlatius: *dulcissimus* i *carissimus*).

A partir de l'edat de Constantí, especialment després de l'edicte de Milà, l'any 313, l'epitafi cristià perd el seu aspecte arcaic i es fa més gran, més llarg i més explícit, fins i tot més oficial. Els signes i símbols de la fe cristiana apareixen sovint, especialment el cristograma, el monograma amb les inicials del nom de Crist, o la creu monogramàtica, de vegades juntament amb les lletres gregues apocalíptiques alfa i omega. Mentrestant, cada vegada és més gran l'espai reservat a l'elogi del difunt, amb especial referència a les seves qualitats morals. L'aspecte cristià de l'epitafi és clar i patent, per exemple, en les fórmules adoptades per descriure el matrimoni «cristià», la seva durada i les qualitats de marit i muller. L'esposa, en lloc d'*uxor*, terme carregat de connotacions jurídiques, ara es diu *compar* o *coniunx*, termes que incideixen en la reciprocitat dels esposos. Les seves virtuts més lloades són en general la *innocentia* («innocència»), la *castitas* («castedat»), la *bonitas* («bondat») i la *prudentia* («coneixement pràctic»), i és especialment lloada la virginitat abans del matrimoni (*virgo innocentissima*).

A partir d'aquesta mateixa època, especialment en les inscripcions dels més joves, podem trobar menció del baptisme, l'únic sacrament esmentat a les inscripcions cristianes juntament amb el matrimoni. Normalment, la paraula usada per descriure una persona recentment batejada és *neophitus, -a*. Per descriure la mort les inscripcions cristianes utilitzen verbs que reflecteixen el concepte cristià, és a dir, amb el sentit del descans i l'alleujament de les amenaces i els perills de la vida quotidiana, com *dormire* («dormir») o *quiescere/requiescere* («descansar») i *refrigerare* («alleujar»). El mateix passa amb els verbs que suggereixen la idea de «sortida» d'aquest món a l'altre, d'un món millor, ja sigui *decedere/recedere* o simplement *ire*, fins i tot la idea de «restitució» de l'ànima a Déu o del cos al sòl, com *reddere* («lliurar»).

7. *Christianos titulos appello inscriptiones eas, quae a Christianis religionis causa positae sunt* (ICVR, I, p. xxxvii). En aquest sentit, cf. A. Ferrua: «È canone fondamentale [...], che un'epigrafe si consideri come pagana, o meglio si lasci a giacere con esse, sino a che non si abbia un argomento positivo per ritenerla cristiana» (Ferrua 1991, 5, cf. Carletti 2008, 19).

8. Cal tenir en compte que el grec va ser la llengua vehicular en l'àmbit eclesiàstic fins al papa Damas (366-384). Sobre la llengua emprada, cf. Colafrancesco 1997.

A mitjan segle iv es produeix l'expansió de la comunitat cristiana per tot l'Imperi, fenomen que juntament amb el nou i creixent culte dels màrtirs i el pelegrinatge van començar a afectar la producció epigràfica. L'Església va haver d'afrontar nous problemes, no només religiosos, sinó també d'intendència. Per exemple, es van fer necessaris nous espais per a enterraments i un nou sistema per organitzar les catacumbes, ja que cada vegada més creients compraven els seus lòculs i les seves tombes al llarg de la seva vida, com reflecteix la fórmula *fecerunt vivi / comparaverunt* («van fer mentre eren vius / van comprar»). La seva intenció era garantir una sepultura adequada per a ells i les seves famílies, de preferència a prop de la tomba d'un sant o un màrtir, ja que eren considerats els defensors i intercessors dels morts.

La reducció de la població i l'abandonament de les catacumbes a finals del segle v i el començament del segle vi, a més de la disminució de l'educació i l'alfabetització, van provocar com a efecte secundari una reducció dràstica de les inscripcions funeràries, fins al moment un dels trets més característics de la civilització urbana antiga. L'aspecte físic final de l'epígraf és un dels elements indicatius de l'epigrafia cristiana de l'última etapa. No hi ha interès per l'estètica del monument, per la qual cosa deixa de ser important l'execució paleogràfica, tant si és a càrrec de l'encarregat del cementiri com d'un familiar, mentre el text pugui ser llegit. També cal considerar el nivell adquisitiu de la gran majoria de la població, que, a més de no poder costejar la despesa d'una làpida original treballada per un professional, accentua de mica en mica una davallada del nivell formatiu general, especialment notable en l'escriptura i en la correcció lingüística, que deixa cada vegada més espai a la llengua lliurement emprada pel poble. A partir d'aquest moment la pràctica epigràfica ja no va formar part de tota la comunitat cristiana sinó només dels qui pertanyien a les classes altes de la societat: la jerarquia eclesiàstica, l'aristocràcia i la burocràcia pública. Durant els segles següents, aquests van ser els únics entorns on la cultura escrita i la cultura de l'escriptura van poder sobreviure.⁹

3.2. El patrimoni epigràfic de Tàrraco

La recent publicació del nou fascicle del *Corpus Inscriptionum Latinarum* dedicat a les inscripcions romanes de Tàrraco (CIL II²/14, I-III) ofereix la possibilitat

de presentar un estat de la qüestió del material epigràfic paleocristià procedent de la ciutat i del seu territori, atesa la seva importància tant en contingut com en quantitat de peces recuperades, ja que Tàrraco no només ha conservat el més gran nombre d'inscripcions llatines de tot *Hispania* sinó que també és la ciutat que ha restituit una de les necròpolis cristianes més importants de tot l'Occident romà.¹⁰

3.2.1. Història dels estudis

L'interès per l'epigrafia paleocristiana tarraconense sorgeix indissolublement unit, com no podia ser d'altra manera, al naixement d'una arqueologia cristiana a la ciutat.¹¹ El descobriment de la necròpolis del Francolí entorn de la basílica dels sants Fructuós, Eulogi i Auguri va propiciar la troballa d'una gran quantitat d'inscripcions funeràries mai abans coneguda en aquesta banda de l'antiga *Hispania*. Prèviament, el volum dedicat a l'epigrafia cristiana de la península Ibèrica compilat per Emil Hübner (1834-1901),¹² il·lustre editor de les *Inscriptiones Hispaniae Latinae* (Berlín 1869), ja posava de manifest a l'època una atenció per aquest tipus de material, en la línia magníficament representada pel treball de Gian Battista de Rossi (1822-1894) amb les inscripcions cristianes de Roma.

L'obra de Hübner, tot i les seves nombroses mancances,¹³ representa un primer recull de l'epigrafia paleocristiana de la península Ibèrica distribuït segons els criteris topogràfics del *Corpus Inscriptionum Latinarum*, és a dir, segons els *conventus* de l'antiga administració imperial. A la seva obra Hübner recollia només quatre textos cristians sobre pedra procedents de Tàrragona, un nombre certament baix si el comparem amb els que va incloure poc temps després Ernst Diehl (1874-1947) en la seva compilació d'epigrafia paleocristiana de tot l'Imperi, on incloïa els nous epígrafs de la necròpolis del Francolí (Diehl 1925-1931 = ILCV), fins a arribar a les més de setanta inscripcions recollides al corpus hispà de Josep Vives (1888-1978), el gran estudiós de l'epigrafia paleocristiana de la península Ibèrica (Vives 1942 = ICERV). Prèviament, el mateix Vives havia publicat un article fonamental on recollia el corpus d'inscripcions paleocristianes de Tàrraco amb un total llavors de noranta-quatre textos (Vives 1936).

Tot i que l'obra de Diehl ja revisava i ampliava el volum de Hübner, es pot considerar que va ser Vives el veritable fundador de l'epigrafia paleocristiana a Espa-

9. Sartori en premsa. Sobre l'ús de l'escriptura durant el pas de l'època antiga a la medieval, cf. Petrucci 1995.

10. Les inscripcions de Tàrraco han estat objecte d'estudi per part del professor Géza Alföldy, primer en la seva fonamental obra *Die Römischen Inschriften von Tarraco* (Berlín 1975) (= RIT) i ara en la recent reedició del fascicle corresponent al II volum del *Corpus Inscriptionum Latinarum* (Berlín 2011) (= CIL II²/14).

11. Cf. el capítol de J. Massó en aquest mateix volum. Per a una història dels estudis epigràfics a Tàrraco, cf. Alföldy 2011.

12. *Inscriptiones Christianae Hispaniae*, I (Berlín 1871) i II (Berlín 1900) (= ICH).

13. Per a una crítica de l'obra de Hübner, cf. Vives 1942, 1-9.

nya, ja que no només va veure la necessitat d'ajornar el catàleg epigràfic, en part ja fet per Diehl, sinó que va realitzar un treball de revisió crítica de les fonts i un reconeixement autòptic de les peces en la mesura que va poder. El mèrit inqüestionable de Vives no fou només oferir per primera vegada un corpus actualitzat de les inscripcions paleocristianes de la península Ibèrica, sinó que, replantejant de nou l'edició de Hübner, va organitzar els textos segons criteris metodològics de les disciplines històrica, epigràfica i teològica, amb una raonada edició crítica i amb estudis introductoris on es plantejava qüestions interpretatives i d'anàlisi que han estat i són encara una font lúcida per a l'anàlisi d'aquests documents de procedència hispana.

Tornant a les inscripcions de Tarragona, Vives va reunir els textos prèviament coneguts per Hübner i, com a novetat, les desenes de textos recuperats a les excavacions de Joan Serra i Vilaró a la necròpolis, molts ja publicats als primers informes i altres articles de divulgació científica d'amics i col·laboradors de l'eximi arqueòleg català, com Pío Beltrán, Mn. Josep Gudiol, el mateix Serra i Vilaró i, a partir del 1927, pel mateix Josep Vives (Tulla *et al.* 1927; Gudiol 1925. Cf. Vives 1928 i 1936).¹⁴ De fet, l'existència d'una memòria dedicada als màrtirs ja havia estat plantejada per Vives a partir de l'expressió *in sede sanctorum* que apareixia recollida diverses vegades en els epígrafs tarraconins (Vives 1928, 259. Cf. Vives 1936, 384, n. 14). Aquesta hipòtesi va quedar finalment corroborada per la troballa de la inscripció monumental amb els noms dels màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi (cat. 1). La presència de les relíquies va propiciar que al voltant de la basílica es produís el fenomen de l'acumulació de tombes (*tumulatio ad sanctos*), molt ben documentada en altres indrets, especialment a les esglésies del nord d'Àfrica (Duval 1988; Duval 1993, 198-202). El gran nombre d'inscripcions que van aparèixer a l'entorn de la basílica van assenyalar la necròpolis paleocristiana de Tarragona no només com la més extensa, sinó també la més important en volum d'inscripcions de tota l'antiga província Tarraconense, augmentada amb el descobriment, en els anys noranta del segle passat, d'una segona basílica funerària (López Vilar 2006), la qual cosa feia el jaciment de Tarragona només comparable a les corresponents necròpolis lusitanes de Mèrida i Mèrtola (Ramírez i Mateos 2000; Torres i Macías 1993).

L'any 1975 va aparèixer per primera vegada publicat el corpus de les inscripcions romanes de *Tarraco*, on certament van quedar inclosos els epígrafs cristians

de la ciutat però també els procedents de la resta de l'*ager Tarraconensis* (Alföldy 1975 = RIT). L'obra de Géza Alföldy col·locava en un capítol a banda trenta-sis inscripcions clarament identificables com a cristianes sobre la base de criteris de contingut (fórmules de caràcter cristià, presència del crismó, etc.), deixant fora una sèrie de peces que, tot i procedir de l'antic cementiri, no presentaven cap d'aquests indicis. A la revisió de l'epigrafia de Tarragona confluïda en la publicació del nou fascicle del CIL, el mateix Alföldy juntament amb Heikke Niquet es van encarregar de recollir les novetats relatives també de l'epigrafia jueva i cristiana (Alföldy 2006, 79). A mesura que es produïen novetats s'han anat publicant diversos treballs de síntesi previs a la publicació del volum del CIL de *Tarraco* corresponent a l'epigrafia cristiana, i en alguns dels quals es glossen aspectes puntuals com ara el perfil social o la pràctica epigràfica dels primers cristians de la ciutat (Alföldy 1992 i 2011; Niquet 2004 i 2007. Cf. Rodà 1992 i 1998; Gómez Pallarès 2000; Alföldy 2006; Gorostidi 2011).

Lluny queden les poques inscripcions recollides per Hübner i Vives, ja que actualment tenim al voltant de cent cinquanta textos classificats com a paleocristians d'un arc cronològic que va del segle IV al VII, entre els quals s'inclouen esporàdiques troballes a l'*ager Tarraconensis* (RIT, 937-1073, Mayer i Rodà 1985, 179-180; Rodà 1992, 111-113; Niquet 2007; Gorostidi i López 2008).¹⁵

La quasi totalitat de les inscripcions cristianes de l'antiga Tarragona procedeixen del centre urbà i són principalment epígrafs sobre pedra, en gran part recuperats a les zones circumdants de la necròpolis paleocristiana del Francolí.¹⁶ No obstant, convé tenir present que no totes les inscripcions que coneixem s'han conservat físicament, sinó que el text, i en molt poques ocasions altres notícies com el seu punt de trobada o la descripció del seu suport, els tenim per tradició indirecta, és a dir, gràcies a les transcripcions fetes per persones que o bé les van veure personalment abans de desaparèixer o bé les van copiar al seu torn d'un autor precedent.¹⁷ Un altre element a considerar és l'elevat percentatge d'epígrafs fragmentats, cosa que dificulta la lectura directa dels textos i ens obliga a ser molt cauts a l'hora de proposar reconstruccions fiables segons els criteris de la ciència epigràfica, per la qual cosa és necessari comptar amb repertoris i estudis actualitzats que ens permetin establir paral·lels i adquirir informacions vàlides per a la millor comprensió d'aquests textos incomplets.

14. Sobre les excavacions de Joan Serra i Vilaró a la necròpolis paleocristiana, cf. Palol 1994.

15. A tall de comparació, l'últim catàleg de les inscripcions cristianes d'*Emerita Augusta* reuneix unes dues-centes inscripcions datades del segle IV al VIII (Ramírez i Mateos 2000).

16. Tot i això, hi ha altres àrees de la ciutat on s'han fet troballes esporàdiques, especialment a la Part Alta, en correspondència amb la zona on actualment es troba la catedral.

17. Sobre la transmissió dels textos epigràfics a Tarragona, especialment sobre la figura de Lluís Pons d'Icart, cf. Massó 2004.

D'acord amb això, l'estudi de les inscripcions dels antics cristians ha de tenir en compte no només el contingut dels textos més o menys íntegrament transmesos, sinó també la destinació i el context en què aquests van ser concebuts per tal de poder interpretar amb correcció el seu missatge epigràfic.

3.2.2. Característiques formals de la producció epigràfica cristiana de Tarraco

Tot i que la immensa majoria de les inscripcions llatines conservades –més de 200.000 disperses per tot l'antic Imperi romà, unes 1.800 només a Tarraco– pertanyen a la categoria de l'epigrafia funerària, cal considerar que la cultura epigràfica dels antics abastava un ampli ventall de funcions que implicaven, així mateix, una gran varietat de suports: des de la pedra o el marbre fins als metalls i les joies, dels pedestals i altars per als déus a la vaixel·la de cuina i qualsevol altra propietat moble, passant per les parets i els paviments de cases privades o edificis públics, civils o religiosos. També la producció epigràfica paleocristiana es troba en molts d'aquests àmbits, especialment a partir del segle iv amb l'oficialització del cristianisme, quan l'escriptura dels primers cristians va sortir de l'àmbit privat de les llars i catacumbes per resplendir a les esglésies i els edificis de l'administració eclesiàstica. A l'hora d'interpretar una inscripció caldrà, per tant, considerar sempre el text en relació amb el seu suport físic, perquè com a objecte arqueològic és també un testimoni excepcional de la cultura material a la qual s'associen uns determinats individus.

Els suports epigràfics

Com ja s'ha comentat, el context funerari va ser l'àmbit en el qual van sorgir les primeres manifestacions epigràfiques cristianes, que, com la mateixa mort, afectaven totes les classes socials. Per aquesta raó, els epitafis il·lustren una àmplia varietat tant de suports i materials com de diversitat de contingut, segons la capacitat econòmica i cultural dels individus. Atès que en un principi les manifestacions de la fe cristiana estaven reduïdes a l'ambient familiar i privat dels enterraments, les plaques de marbre que tancaven les fosses i els lòculs dels cementiris són amb diferència l'objecte més abundant sobre el qual es pot documentar la seva cultura escrita. També van suposar un mitjà assequible per a la gran majoria de la població, per la qual cosa són, certament, el suport més abundant d'inscripcions cristianes en obert contrast amb altres tipus de monuments habituals en l'epigrafia funerària romana de

tipus monolític, com ara les ares funeràries, per altra banda tan associades al culte pagà.

No obstant la profusió de les plaques de marbre, moltes inscripcions paleocristianes de Tarraco es troben sobre diferents tipus de suports, on la qualitat de l'execució material de l'epitafi ens il·lustra l'ampli ventall social de la població tarragonina. Les capes privilegiades podien permetre's altres tipus d'enterrament més luxosos, com ara els sarcòfags d'importació i les laudes sobre mosaic policromat, però la gran majoria optava per les senzilles plaques de marbre reutilitzat pels sectors socials menys pròspers, algunes fins i tot de material preuat. L'espoli sistemàtic dels antics edificis va afavorir aquest fenomen, per la qual cosa és comprensible l'absència –excepte per reutilització– de la pedra local, sigui el llisós o la pedra de Santa Tecla, material que fou abundantment emprat en els monuments d'època flàvia (Àlvarez *et al.* 2009). Al seu lloc trobem una prominent reutilització dels placats en marbre d'importació procedents del despulament de l'aparell decoratiu dels antics edificis, sigui el més habitual marbre blanc de Luni-Carrara (cat. 34) o bé de color, com el *pavonazzetto*, el *portasanta* o el *greco scritto* (cat. 33) (Tarrats *et al.* 2009, 70-71).¹⁸

En èpoques precedents, la decoració amb aquest tipus de marbres era un element d'ostentació i prestigi. Un cop finalitzada la seva vida útil, només tenien la funció de suport funcional per gravar-hi un epitafi (Tarrats *et al.* 2009). Precisament l'ús de petites plaques de marbres preuats contrasta amb la deficient paleografia, la qual cosa es justifica per l'accessibilitat d'aquest tipus de material a la gran majoria de la població (cat. 21, 33). A més, les plaques eren fàcilment encastables en construccions funeràries més o menys complexes, des de petites tombes tumulars fins a tota mena de mausoleus, i també funcionaven de tapadora de lòculs i de fosses pavimentals (CIL II²/14, LXXVI).

A l'altre costat del ventall trobem els monuments sumptuaris, normalment d'importació o realitzats per mestranxes foranes procedents de grans centres de producció, com és palès en el cas dels mosaics.¹⁹ En efecte, a Tarraco es conserven diverses esplèndides laudes musives policromes del característic estil de les tombes basilicals del nord d'Àfrica (Duval 1976, 49-50 i 70-71; Gómez Pallarès i Mayer 1996) (cat. 4, 5), així com diversos sarcòfags procedents de l'*officina* de Carthago (Rodà 1990 i 1998, 158-161). Destaquen alguns exemplars figurats que van pertànyer sens dubte a personatges de rang senatorial segons es desprèn del text d'algun d'ells (cat. 6). Els sarcòfags estaven destinats als grans mausoleus familiars que formaven part del paisatge funerari tarragoní, mentre que les cobertes

18. Les crides CAT fan referència al número del catàleg epigràfic que s'adjunta a la fi del treball.

19. Un magnífic cas de mosaic no funerari és l'esplèndid cicle iconogràfic de la cúpula de la vil·la de Centcelles, del s. iv-v dC, en el qual es troba dues vegades la inscripció d'obscura interpretació L(...) C(...) sobre l'anca de sengles cavalls. Cf. IRAT, 52 = CIL II²/14, 2287.

en mosaic entapissaven una part destacada del sòl de la basílica, cosa que permet identificar els seus propietaris amb alts càrrecs de l'administració eclesiàstica o civil.

Cal considerar també altres tipus de monuments sepulcrales, com ara les grans làpides, potser més senzilles formalment, però que presenten a vegades textos molt elaborats, ben incisos i amb elegant cal·ligrafia, que tanmateix manifesten l'alt nivell cultural i econòmic dels seus destinataris (cat. 7). Monumentalitat, refinada decoració i qualitat són elements preuats que denoten la categoria dels seus comitents, membres de l'alta societat que, seguint la tradició de les elits locals paganes, van escollir segons la seva capacitat econòmica un enterrament propi de les classes benestants.

La paleografia

A grans trets, es pot dir que el traçat de les lletres de les inscripcions paleocristianes de *Tarraco* es troba en consonància amb el que succeeix a la resta de l'Imperi, on es continua amb la tradició de l'escriptura monumental (capital quadrada) (cat. 8, 11, 26) o cursiva (capital *libraria*) pròpies de l'epigrafia romana (RIT 1004). A vegades es documenten concessions a elements propis de l'alfabet grec, ja que com s'ha dit aquesta llengua va ser també utilitzada pels primers cristians, tal com documenta l'existència a *Tarraco* d'alguns epitafis bilingües (cf. *infra*). També han estat identificats trets compartits amb l'escriptura del nord d'Àfrica, la qual cosa mostra la gran influència d'aquesta zona a la ciutat, contrastada per altres evidències arqueològiques.²⁰ A mesura que va passant el temps, es poden identificar característiques pròpies que de mica en mica es van anar imposant al llarg dels últims segles de l'Imperi fins a definir un nou tipus paleogràfic, l'anomenat uncial, a mig camí entre la capital i la cursiva romanes, caracteritzat pels trets curvilinis de lletres generalment anguloses (cat. 25).

Un altre element interessant és l'*ordinatio*, és a dir, l'ordre i disposició del text dins de l'espai destinat a ser gravat. A més de la paleografia, la més o menys curosa disposició de les paraules, amb la repartició regular dels espais i la indicació de les interpuncions, tal vegada dibuixades amb forma de fulla d'heura (*hedera*) o de cor, sens dubte indiquen una continuació de la tradició formal pagana, però al mateix temps és una font d'informació molt valuosa sobre la qualitat de la producció epigràfica, i juntament amb la decoració és un dels elements distintius per a la identificació de tallers epigràfics o *officinae lapidariae*.²¹ Aquest element estè-

tic anirà progressivament perdent el seu valor i, com la paleografia, la seva presència cada cop més escassa denotarà tanmateix la qualitat de l'execució material i, en conseqüència, la capacitat econòmica dels comitents.²²

Finalment, cal considerar la progressiva pèrdua de gravadors professionals, les competències dels quals demostraven la seva qualitat en l'execució paleogràfica, com succeïa en la resta de les produccions artístiques realitzades als tallers (sarcòfags, ares, etc.). De fet, la cada vegada més abundant falta de perícia en l'execució dels textos evidencia les intervencions d'escriptors improvisats en lloc de l'artesà expert —o *lapicida*—, cosa que suposa tant un desinterès estètic, més o menys cultural, com el rebuig a una despesa afegida més al cost d'un enterrament, especialment sensible entre la població menys benestant.

Llengua i estil

El tipus d'escriptura emprada en la gravació d'un text és, per tant, un element que cal tenir en consideració a l'hora d'interpretar correctament un epitafi, per tal com informa tant de la condició social del destinatari com del nivell cultural o la preparació tècnica del seu executor material. També l'ús de la llengua, el llatí principalment però també el grec i l'hebreu, pot servir per datar un text o per identificar un nivell cultural determinat gràcies als diferents estadis de l'evolució del llatí, des de la forma estàndard fins a la seva conversió en llengua romànica, passant per les formes pròpies del llatí vulgar que han fossilitzat moltes inscripcions tardanes. En general, es pot dir que el llatí de les inscripcions tardanes de Tarragona forma part de la tendència generalitzada a la part occidental de l'Imperi segons la qual cada vegada es van anar incorporant més elements de la llengua parlada al registre escrit. En conseqüència, els textos permeten fàcilment identificar moltes errades ortogràfiques i gramaticals respecte a l'ús culte de la llengua que són, precisament, vestigis d'aquesta evolució de la parla comuna (cat. 20-25, 30-34).

Per altra banda, la manifestació del cristianisme comportà un canvi en l'expressió escrita, motiu pel qual les fórmules que fins ara eren les habituals en les inscripcions romanes es van anar adaptant a la nova realitat, incorporant elements cada vegada més característics i connotats de la nova fe. Per aquesta raó, també una inusitada pervivència d'elements del llatí culte o el coneixement del grec que manifesta l'ús de determinades expressions de salutació com *χαίρει* o *χαίρει*

20. Per a un estat de la qüestió de la influència africana en les inscripcions cristianes de *Tarraco*, cf. Gorostidi i López 2008.

21. En aquest sentit, les característiques formals que comparteixen una sèrie d'inscripcions tarragonines, la disposició del text en tres línies, emmarcades per una caixa i payoutat en cadascuna d'elles, precedides de crismos i creus monogramàtiques (CAT 34), ha permès proposar l'existència d'un taller productiu de plaques en marbre molt probablement destinades a la pavimentació de lòculs en la basílica dels sants màrtirs (Gorostidi i López 2008).

22. Cf. les consideracions sobre la qualitat estètica de l'epitafi de la *beata Thecla* (CAT 14) a López i Gorostidi en premsa.

περιστέρα (*peristera*, «coloma») serveix per enquadrar un tipus de comitent que suggereix un àmbit o entorn culte (cat. 8, 9, 26). Així mateix, també l'estil d'alguns epitafis, tot seguint l'antiga usança dels *elogia* en prosa o de les *laudationes funebres* en vers, que van ser les manifestacions de tall literari més utilitzades d'antic en els epitafis pagans, ara incorporen elements propis de les fonts literàries cristianes (cat. 11), com els textos de l'Antic Testament, tan carregats de parataxi, o l'acumulació d'adjectius, dels quals a Tarragona es conserva un dels exemples més notables (cat. 3).

L'onomàstica

Des del punt de vista de la fórmula onomàstica, es pot considerar que l'extensió de la ciutadania romana a tot l'Imperi el 212 dC (*constitutio Antonina*) va suposar un canvi important en la manera d'expressar els noms propis, fins al moment molt ben tipificada per la mateixa jurisprudència romana. L'estructura dels *tria nomina* (*praenomen*, *nomen* i *cognomen*) i la indicació de la condició com a antic esclau obligada per als lliberts va anar relaxant-se de mica en mica, fins a simplificar-se i esdevenir comú l'ús d'un únic nom propi (antic *cognomen*). Tot i això, *servus*, igual que *ancilla*, va ser un terme que va agafar una especial rellevància amb el cristianisme, fins a esdevenir neologisme semàntic ja des d'època del papa Damas (s. iv) amb el significat d'entrega total, al·lusi a la resposta de Maria a l'àngel Gabriel transmesa pels evangelis (Carletti 1997, 153) (cat. 15, 16).

Una fase intermèdia va ser la presència dels *duo nomina* –indicació del gentilici i del *cognomen* (cat. 27, 28, 32)–, que finalment acabaria sent un element de distinció habitual en famílies de prestigi, un cop popularitzat l'ús dels noms únics (*nomina singularia*). Per altra banda, la pèrdua del significat de *gens*, el concepte «família» entès com l'antiga institució jurídica, va facilitar que els *nomina* o gentilicis passessin també a ser utilitzats com a noms propis, fins i tot amb acumulació sense indicar, però, la necessària pertinença a una determinada família (o *gens*) de renom. És el cas del nom *Aurelius*, molt estès entre la població gràcies a la concessió de la ciutadania a grans masses de població i a l'alliberament d'esclaus imperials per part de M. Aureli Antoní Caracal·la (cf. Kajanto 1997) (cat. 9, 10, 20, 23, 26).

Per altra banda, progressivament es va fer més habitual la incorporació de noms propis relacionats amb conceptes vinculats a la doctrina cristiana, ja fossin noms bíblics, de sants i dels primers màrtirs, com directament inspirats en conceptes teològics, grecs o llatins. Entre els primers, és possible que es tracti simplement de noms d'origen jueu, per la qual cosa és molt important veure el context i la resta de la inscripció per poder determinar-ne l'autenticitat. En el

cas de Tarragona, tenim documentats els noms de *Samuel*, *Isaia*, *Axia* i *Ionas*, però tots quatre pertanyen a persones clarament jueves (Niquet 2004, 169-172; CIL II²/14, 2232; RIT 1074). Per altra banda, la tarragonina *beata Thecla* porta el nom de la santa d'Icni (cat. 14), i coneixem una *Marturia* i un *Marturius* a Tarraco, noms que evocuen pròpiament el martiri dels primers «testimonis» cristians (cat. 21 i 22).

De totes maneres, els noms propis més habituals són els derivats de conceptes cristians relacionats amb la doctrina, com ara *Aventinus* (d'«adventus Redemptoris») (cat. 7). Especialment exitosos van ser els derivats *ex humilitate*, així anomenats perquè en principi evocaven una disposició d'esperit pròpia d'aquesta fe, com ara *Rusticus*, *Arcadius*, *Candidius*, *Porcarius*, *Lupa*, *Lupulus*, tot i que ja van ser emprats en èpoques anteriors (Kajanto 1997, 108). La gran majoria són, però, noms de la tradició romana, llatins o grecs, herència del costum de posar als antics esclaus noms d'origen hel·lènic. De l'antiga onomàstica encara romanen tant els antics gentilicis, com *Aemilius*, *Fabius*, *Aurelius*, *Valerius*, com els *cognomina*, com *Proculus*, *Victorinus*, *Valentinus*, *Paulinus*, *Pompeia*, *Rufinus*. Els noms hel·lènics es troben en abundància, tot i que hi ha algun cas escrit directament en grec, estrany a més, com *Agrykos* (*Agroecus*), potser un equivalent del nom llatí *Rustica* o *Agrestis* (cat. 8).

Els formularis

S'ha comentat com la llengua emprada en els textos cristians va anar adquirint en el seu vocabulari una sèrie de nous elements característics, en gran part extrets del bagatge doctrinal i dogmàtic. En aquest sentit, els epitafis faran esment d'expressions relacionades amb el concepte del descans etern, l'esperança en la resurrecció o les virtuts cristianes. Una de les fórmules habituals per indicar així la mort és mitjançant la idea del traspàs com a dormició, el merescut descans en pau: *requiescere in pace* («reposar en pau»), amb les moltes variants documentades: *requiesquit in pace*, *requiescat in pace*, *in pace requiescas*, *hic requiescit [...]* *in pace*, *hic requievit [...]* *in pace*, *in requie*, *in pace requ(i)escet*, *hic in pace Domini requiescit* (cf. Muñoz 1994).

D'altra banda, l'epigrafia de Tarraco conserva diversos exemples amb expressions del dogma de fe, principalment entorn de la fe (*fides*, *fidelis*) i l'esperança (*spes*, *credo*) en la resurrecció: *sperans resurrectionem a Deo* (CAT 19), *securus resurrectione*, *credens resurrectionem in vita aeterna* (cat. 18), *recessit fidelis in pace* (cat. 23); la devolució de l'ànima: *animam reddere* (cat. 17), i la vida futura amb els benaurats, *beatus*, *vivas cum beatos* (cat. 22). De fet, la data de la mort passa a ser considerada el començament d'aquesta nova vida, per la qual cosa és propi dels epitafis cristians la referència al dia de la sepultura: *depositus est*, a vegades amb gran pre-

cisió, tot incloent-hi la datació amb dia i any segons el consolat: *die Idus Ianuarias, die quintu [sic] Kal(endas) Ianuari; die prima Kalendas Iulias; post consulatum, venie(n)t(e) cons(ulatu)* (cat. 7). Un element molt interessant és com Tarraco es fa ressò de les controvèrsies teològiques del moment. Una inscripció conté la perífrasi *qui credit in Christum, redit ad Spiritum Sanctum*, fórmula que al·ludiria de manera explícita a les controvèrsies teològiques de l'època sobre la naturalesa de la Trinitat (Alföldy 1998, 299) (cat. 20).²³

Finalment, es documenten expressions referides a les virtuts cristianes, com la castedat, especialment aconsellada per a les dones: *virgo, unica virginitas, pudicitia singularis* –que arriba fins i tot a la creació de noms propis, com *Virginia* o *Virgineus*–; o la caritat: *summa caritas Christiana* (cat. 8). En aquest sentit, algunes paraules agafen un significat nou i molt arrelat als preceptes doctrinals, com ara *virgo*, el ja citat *servus* o *ancilla* («esclava personal»), paraules que passen a formar part d'expressions del tipus *virgo Christi, servus Christi, ancilla Dei*, i es refereixen a persones consagrades i simbolitzen el reconeixement del Déu cristià com a *Dominus*, l'únic propietari de les ànimes dels creients (cat. 14, 18). És el cas també de la paraula *peregrinus* amb el sentit de forta connotació cristiana de «qui passa per la vida», probablement documentada a Tarragona (cat. 29).

Per les seves implicacions en les qüestions trinitàries de l'època, val la pena recordar les diverses mencions a l'Esperit Sant (cat. 20, 21 i 32. Cf. *infra* 2.6) i l'única referència explícita a l'apòstol Pere (cat. 24).

Fora d'aquests aspectes més vinculats a la idea religiosa, s'hi afegeix un altre tipus d'informació que, tot i ser present també als formularis pagans, en aquest moment adquireix noves formes d'expressió. Aquest és el cas dels anys de vida, que s'indiquen amb *vivere annis; vixit annis; qui vixit annos; vixit annos plus minus*.

3.2.3. Els destinataris

El corpus d'inscripcions cristianes de Tarraco ens ofereix un ampli espectre de la societat on trobem representats tots els sectors de la població, des dels alts càrrecs eclesiàstics i administratius fins als oficis més humils. De molts d'ells ens ha quedat només un nom, privat la major part de les vegades de les prebendes socials que el podien haver acompanyat, ja que cal recordar el costum cristià d'enterrar els éssers estimats segons els principis de sobrietat i igualtat entre tots els adeptes que proclamava la nova fe: ni esclaus

ni senyors, només germans d'esperit.²⁴ En aquest cas el tipus i la qualitat de la tomba és un element definidor d'un estatus que s'ha volgut mantenir expressament ocult, com és el cas d'*Ampelius*, que, tot i la senzillesa del text, la seva col·locació al sòl basilical i la rica lauda musiva que l'envolta permeten identificar un alt representant del govern públic o eclesiàstic (cat. 4 i 5). De totes maneres, alguns personatges il·lustres van ser hereus de la tradició i van rememorar en els seus epitafis elements distintius del seu estatus, com la curiosa per rara indicació *v(ir) c(larissimus)*, que continua la fórmula tradicional pagana per indicar un membre de l'*ordo senatorius* en contra del més habitual *v(ir) h(onoratus)* de l'època (cat. 7).

Per veure'n una petita mostra, podem recordar que a Tarraco es troben inscripcions dedicades a bisbes, algunes de conservades i d'altres, en canvi, conegudes per tradició indirecta (cat. 3 i 4), però també tenim diversos alts funcionaris, reconeixibles, com hem dit, gràcies a les fórmules *v.c.* i *v.h.* Els màrtirs tarragonins, *Fructuosus, Augurius* i *Eulogius*, van ser recordats en una de les poques inscripcions arquitectòniques del moment, probablement part de l'arquitrà que devia coronar la *memoria* o custòdia de les relíquies dels sants a la basílica (cat. 1). En aquest sentit, cal recordar que la presència dels màrtirs a la ciutat va provocar el fenomen de la *tumulatio ad sanctos* (Duval 1988), amb la força de convertir el paviment de l'església principal en un lloc privilegiat, i més privilegiat com més a prop de la capçalera on es trobava la *memoria*, afavorint amb això una jerarquia funerària de prestigi en el mateix sòl sagrat. Aquesta opció la trobem reflectida en dues inscripcions tarragonines on es repeteix l'expressió *in sede sanctorum*, al·lusiva a la gran significació religiosa d'aquest indret (cat. 2).

Des del punt de vista dels estrangers, a Tarraco trobem també diversos casos de l'esment de l'*origo* o pàtria d'origen en inscripcions cristianes, la qual cosa és reveladora de l'afluència forana a la ciutat. Per exemple, la inscripció del grec *Aeliodoros* és un dels casos més evidents d'aquesta intenció, en deixar ben palesa la seva nacionalitat i les ciutats on va viure: *natione Graeca, civis Tarsus Cilicia, commorans Ispali* (cat. 23). Per altra banda, s'han documentat una sèrie d'egipcis, com el bisbe *Stephanus*, oriünd d'Alexandria (RIT 940), i la *beata Thecla*, probablement també procedent de la mateixa zona (cat. 14), ja que és un dels testimonis més antics de dona amb el nom de la santa d'Iconi, precisament molt venerada en el seu santuari egipci (Davies 2001, 83-102; López i Gorostidi en premsa).²⁵

23. Cf. Aquesta expressió incideix sobre la idea segons la qual Crist i l'Esperit Sant són el mateix i no ho són. Cf. VELÁZQUEZ, I. 1995: *Hispania Epigraphica* 5, n. 773.

24. En paraules de Lactanci: [...] *nobis tamen servi non sunt, sed eos et habemus et dicimus spiritu fratres, religione conservos* (Lact., *Div. Insti.*, 5, 15). Sobre la sobrietat dels lòculs catacumbals i en general dels primers cristians, cf. Bisconti 1997 i 2000.

25. Sobre els egipcis a la península Ibèrica, cf. Cristofori 2007, 333-338.

3.2.4. Cristogrames i altre aparell iconogràfic

Les representacions del crismó, el cristograma constantinià que identifica universalment el cristianisme des de la batalla del Ponte Milvio (312) (Mazzoleni 1997, 165), també són ben presents a *Tarraco*. Unes set inscripcions a la ciutat i un parell més a la resta del territori presenten al costat, a sota o al damunt del text aquest monograma format per l'encreuament de les inicials de la paraula grega *χρηστος* (*chrestòs* > Crist), l'ungit, sobrenom de Jesús. La forma documentada és la que presenta la *P* vertical (cat. 6, 15, 19, 31), ja que la decussada, tot i ser habitual, no ha estat documentada a la ciutat.²⁶ Una de les variants més comunes és aquella que incorpora les anomenades lletres apocalíptiques, l'alfa i l'òmega, segons els *escrits neotestamentaris* símbol de Déu com a principi i fi, cosa que assenyalava de manera palesa la creença de la divinitat de Crist en contra dels principis d'Arrià.²⁷ A Tarragona el crismó es presenta de moltes maneres diferents: des de les més complexes, tancat dins d'un cercle perfecte (cat. 21, 22, 25), fins a les més senzilles creus amb la típica panxa de la *rho* grega (cat. 6, 10, 15, 22, 28), fins i tot amb variació en l'ordre de les lletres, que tal vegada apareixen en invertides aportant, però, una nova significació teològica: la mort com a principi de la nova vida (D. Mazzoleni a Bisconti 2000, 102-103) (cat. 19 i 25). La forma característica que li dona la *X* (*chi* [/ji/]) grega va progressivament evolucionant cap a la creu monogramàtica, a vegades conservant encara la marca de la *P* grega (*rho* [/ro/]) (cat. 7). Una de les representacions més grans es troba en un esplèndid sarcòfag de l'oficina de *Carthago*, amb la cartel·la preparada amb un crismó flanquejat de les dues lletres gregues (Rodà 1990, 732, n. 2; RIT 1048). En aquest sentit, cal recordar l'existència de teules que presenten el crismó o monograma de Crist. Se'n coneixen un parell: una procedeix de la mateixa necròpolis tarragonina (López Vilar 2006, 154), i l'altra és una troballa casual al territori, a Sant Martí Sarroca (IRC 1, 194 = IRAT 129). És possible plantejar la hipòtesi d'un encàrrec de teules *ex professo* destinades a les nombroses tombes «a caputxina» de la necròpolis, com ha estat postulat per a un exemplar recuperat a la ciutat portuguesa d'Ervamoira (Gonçalves Guimarães 1999), la qual probablement es pot aplicar al cas penedescenc (Gorostidi 2011). Si l'epigrafia cristiana dels segles IV-VI va ser molt propensa a la creació de monogrames, el més famós dels quals va ser el crismó, va ser aquest no obstant un costum que ja s'havia anat fent popular a

Roma des del segle II (Grossi-Gondi 1920, 62; Mazzoleni 1997, 165). Com a exemple, es poden recordar els dos fragments de vaixel·la de cuina (TSH) recuperats a la vil·la romana dels Antigons (Reus, Baix Camp) que contenen sengles monogrames de difícil interpretació (IRAT 116-117). Tot i la datació a partir de la forma ceràmica a inicis del segle III (Ritt. 8), potser cal pensar que aquest joc de lletres respon a una manifestació primerenca d'una moda que s'anava imposant de mica en mica i que els habitants de la luxosa vil·la tarragonina van voler adoptar, demostrant per tant un grau d'erudició i sofisticació gens menyspreable.

Quant a altres elements del repertori iconogràfic paleocristià, destaca la presència de la palma, símbol pagà de la victòria,²⁸ que ara adquireix en context funerari cristià el significat del martiri (cat. 21) (P. de Santis a Bisconti 2000, 238). També a les inscripcions de *Tarraco* trobem animals sagrats: la coloma, primer símbol d'harmonia i de vida benaurada, només després del baptisme i de l'Esperit Sant.²⁹ Una variant tarragonina presenta l'ocell portant una palma al bec, com la branca d'olivera de la història de Noè (cat. 33). Quant al peix, símbol soteriològic identificat amb Crist, a Tarragona podria estar present en una reutilització on es va interpretar en clau cristiana un motiu pagà format per una roseta amb dofi (Claveria 2001, 23-24, n. 34).

Entre els numerals, destaca la presència del signe ς , anomenat episemon per la seva semblança al numeral grec, amb valor de 6, molt habitual a l'epigrafia d'època visigòtica (Vives 1942, 280; Mallon 1948-1949). A Tarragona en tenim dos casos, datats, però, al segle V (cat. 30). Finalment, la presència de la invocació als déus Manes en inscripcions clarament cristianes fa reflexionar sobre el valor simbòlic de les lletres DM més enllà de la connotació pagana intrínseca (cat. 20, 32).

3.2.5. Cronologia

La datació de les inscripcions paleocristianes es fonamenta, com per a la resta de l'epigrafia local, en dades internes i externes. Entre les primeres es troben les datacions consulars que permeten la identificació segura d'un any segons els *fasti Consulares*, que van continuar sent el mode més genèric de datació fins a la caiguda de l'Imperi d'Occident. No es pot datar cap epitafi cristià de *Tarraco* abans del segle IV; la primera inscripció clarament paleocrisiana amb datació consular és de l'any 352 (cat. 17), mentre que la més recent és de l'any 503 (RIT 948). Altres criteris interns prenen en consideració la paleografia o elements de caràcter textual. Ja ha estat

26. Sobre aquesta distinció entre els tipus de crismons, verticals o decussats, cf. Mazzoleni 1997, 165.

27. Sobre aquest tema, cf. *infra* 2.6.

28. És ben coneguda la inscripció tarragonina de l'auriga Eutyches (RIT 444), on es reconeix la figura del famós atleta portant la palma de la victòria en les carreres del circ.

29. En principi només era un element al·legòric que al·ludia a l'harmonia de l'ànima, al paradís i a la vida dels benaurats, però va anar sacralitzant-se fins a representar l'Esperit Sant i, en les representacions zoomòrfiques, el mateix Crist (B. Mazzei a Bisconti 2000, 153-154).

comentat al principi com l'oficialitat del cristianisme va provocar un desenvolupament del formulari i del contingut dels textos, per la qual cosa la sobrietat en l'estil i el simbolisme contingut generalment poden funcionar com a indicis vàlids per a una datació preconstantiniana, però no és segur en cap cas dels epitafis tarragonins.³⁰

Quant als criteris externs, un dels elements fonamentals és el context arqueològic que pot segellar una datació donant un *terminus ante quem*. Un d'aquests casos és el de l'epitafi de la *beata Thecla*, que per criteris estilístics podria ser datada fins al segle VI. La revisió dels estrats en els quals va ser localitzada han permès confirmar la datació inicial en el segle V, fins i tot tancant la forquilla cronològica a la primera meitat del segle (López Vilar i Gorostidi en premsa).

3.2.6. Cultura teològica cristiana

Des d'un punt de vista general de contingut, s'ha vist com l'element formulari és quasi omnipresent en els textos tarragonins. No obstant, es troben un parell d'exemples on es mostren d'una manera palesa ecos de les controvèrsies religioses de l'època també a Tarragona. És el cas de la inscripció d'*Olbia Lea* i *Aurelius Ianuarius* (cat. 20). Més enllà de les formulacions canòniques d'un epitafi comú, fins i tot amb la presència de la invocació pagana als déus Manes, les últimes línies recullen la creença en la condició trinitària de Déu: *qui credit in Christum, redit ad Spiritum Sanctum*.³¹

Arribats a aquest punt, cal fer esment d'un text que va ser probablement l'última inscripció pagana de la ciutat. A la necròpolis del Francolí, enmig dels nombrosos enterraments cristians, sorgeix la veu de *Rectina*, una *mater infelicissima* que dipositava el seu fill *Nepotianus* de vuit anys (cat. 35). Més enllà de la presència de la fórmula invocativa als déus Manes, present, com s'ha vist, en textos obertament cristians, el mateix to del text, amb els habituals adjectius i la canònica expressió de l'edat del nen difunt, conforma un paradigmàtic exemple d'epitafi pagà (Alföldy 1992; Alföldy 1998, 298), mentre que la paleografia, els errors gramaticals i, sobretot, el context funerari en el qual va ser recuperada, un estrat del segle V, palesen la seva datació i col·loquen la inscripció en ple funcionament del cementiri cristià.

3.3. Valoracions finals

El corpus de les cent cinquanta inscripcions paleocristianes de l'antiga capital provincial manifesta una plena consolidació del cristianisme a la ciutat a mei-

tat del segle IV. Tot i que en mesura molt més minsa, també el territori ha donat testimonis d'una presència paleocristiana, com l'epitafi de *Iulianus, servus Christi*, de Sant Esteve de Castellet (cat. 15), la teula de Sant Martí Sarroca o la inscripció de Sant Pere de Molanta que, tot i el seu estat fragmentari, conserva part de la fórmula *in pace requiescit* (IRC I, 13 = IRAT 58 = CIL II²/14, 2276).

L'oficialitat de la religió i la condició de *Tarraco* com a seu metropolitana va afavorir la presència d'alts funcionaris i altres càrrecs eclesiàstics, i els documents epigràfics que els recorden il·lustren una societat tarragonina completament impregnada de la nova administració. Les altes capes de la societat van ser permeables a les noves tendències epigràfiques en l'elaboració dels seus epitafis, amb innovació en la formulació dels textos que va configurar un nou llenguatge funerari (*hic requiescit, in pace Domini*) i va donar noves connotacions de caire religiós a expressions paganes (*servus, ancilla, virgo*).

El missatge doctrinal que propugnava la unitat de tots els creients sota un mateix Déu va trobar la forma ideal en el cementiri comunitari, primer sota les catacumbes, i més tard en el si de l'església martirial. En aquest sentit, la construcció de la gran basílica en honor dels sants màrtirs, el bisbe Fructuós i els seus diaques, Auguri i Eulogi, va dotar d'un gran centre de pelegrinatge i veneració a la ciutat. El gran edifici, construït a imitació dels models africans fins i tot per la inclusió d'elements de prestigi com les riques laudes musives, va afavorir la instauració del nou model d'enterrament *ad sanctos* i va beneficiar el fenomen de l'acumulació de tombes i, en conseqüència, la proliferació dels textos funeraris. Alguns d'ells han deixat palesa la influència del pensament teològic de la potent Església de *Tarraco* mitjançant el formulari, la decoració i fins i tot la composició mateixa dels textos. Al mateix temps, la cultura pagana s'anava esvaint de mica en mica, i en romanía el record en algun formulari encasellat, només excepcionalment viva en casos puntuals, com la inscripció de *Rectina* i el seu fill *Nepotianus*, possiblement un cas aïllat enmig de la necròpolis cristiana.

Mentre les capes altes i mitjanes de la societat, gràcies a la seva capacitat econòmica, continuen sufragant sumptuosos suports, des dels valuosos sarcòfags decorats i les laudes musives fins als mausoleus més o menys monumentals, la gran massa de la població deixa testimoni en textos més senzills incisos en plaques reutilitzades o en teules senzilles, objectes més humils i amb formes i tècniques casolanes. Formant part d'una mateixa comunitat cristiana, tots comparteixen la creença en la fe professada: l'esperança en la resurrecció i en la vida eterna.

30. Cf. Alföldy a CIL II²/14 («De typologia et chronologia»). Per a una reflexió sobre la datació dels primers epígrafs cristians a Roma, cf. els diferents articles recollits a Di Stefano 1997.

31. Cf. Alföldy 1998, 299; *HEp.* 05 (1995), 773 (comentari d'I. Velázquez).

3.4. Catàleg epigràfic

N.B. Aquesta és una selecció ordenada per criteri temàtic i té l'objectiu de presentar els textos originals de les diverses inscripcions comentades dins del cos de l'article, amb la intenció de ser una representació bastant significativa de l'epigrafia paleocristiana tarragonina. La fitxa conté informació sintètica sobre el tipus de peça i el lloc de conservació, amb referència al número d'inventari, així com la lectura, la bibliografia bàsica (ICERV, RIT i CIL), una traducció i la datació proposada. Per aprofundir-hi més ens remetem a les referències bibliogràfiques que conté l'última edició de G. Alföldy (CIL). En algun cas s'envia a publicacions més puntuals. Per raons d'espai, les fotografies atenen prioritàriament al text epigràfic.

L'edició llatina correspon a CIL II²/14, mentre que les traduccions són de l'autora, llevat dels casos de les inscripcions poètiques, que han estat extretes de l'obra de Joan Gómez Pallarès (2002). Les datacions també són les de l'última edició del CIL.

Signes diacrítics utilitzats en les transcripcions

abc	Lletres de lectura clara.
ABC	Lletres de lectura clara però intel·ligibles.
abc	Restes de lletres només identificables pel context.
+++	Restes de lletres que no es poden identificar.
ú	Lletra amb àpex.
ì	I longa.
'an'	Lletres en nexa.
a(bc)	Desenvolupament d'abreviatura.
(?)	Abreviatura no resolta o proposada de lectura no segura.
<u>abc</u>	Lletres que no es conserven però vistes per editors anteriors.
[abc]	Lletres perdudes que es poden restituir.
[---]	Lletres perdudes el nombre de les quals no consta.
[-----]	Una línia de text perduda.
(...)	Elisió de part del text epigràfic en aquesta edició per no ser necessària la seva transcripció.
-----	Nombre desconegut de línies perdudes.
[abc]	Lletres que l'editor corregeix.
<abc>	Lletres omeses per error i restituïdes per l'editor.
{abc}	Lletres gravades per error que l'editor exclou.
'abc'	Lletres gravades fora de la caixa de la línia.
(vac.)	Espai sense gravar.
(!)	Crida d'atenció (error gravat al text original).
/	Canvi de línia.
(h)	<i>Hedera distinguens</i> .

3.4.1. La seu dels sants màrtirs

1. Inscripció dedicatòria als màrtirs de Tarragona. Fragment d'element arquitectònic de marbre de Paros. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 199) (figura 1).

[*Memoria (?) Fru*]ctuosi Au[gurii et Eulogii].

Bibliografia: ICERV 321 = RIT 942 = CIL II²/14, 2090/2093.

Traducció: «Memòria (?) de Fructuós, Auguri i Eulogi (...)»

Datació: v-vi dC.

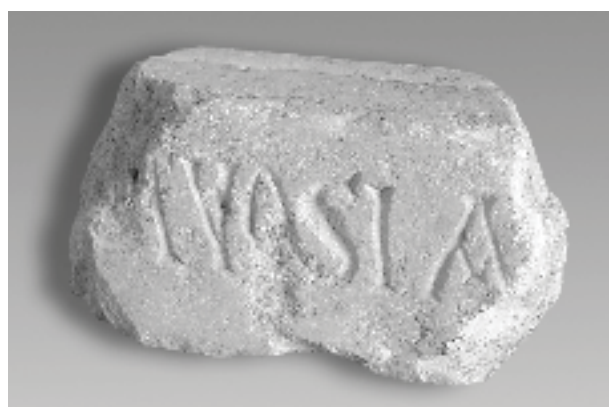

FIGURA 1.

2. Sarcòfag amb al·lusió al lloc de les relíquies dels màrtirs. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 403) (figura 2).

[---? se]de s[a]nctorum / [qu]ie[scet]---

Bibliografia: ICERV 209 = RIT 1010 = CIL II²/14, 2167.

Traducció: «(...) descansis en la seu dels sants (...)»

Datació: v dC (o posterior).

FIGURA 2.

3.4.2. Alts funcionaris eclesiàstics i civils

3. Epitafi mètric del bisbe Sergi. Perduda (de transmissió manuscrita).

Sollers magnanimus pius ingenio cato / hic quiescit in tumulo Sergi(us) pontifex s(an)c(tu)s, / qui sacri

labentia restaurans culmina templi / haud procul ab urbe construxit cenobium s(an)c(t)is. / Pauperes patrem hunc tutore(m) hab<u>ere pupilli. / Viduas (!) solamen captibis (!) pretium, / esuriens repperit alimentum. / Profluus in lacrimis depulit contagia carnis, / cunctis carissimus, exuberanti gratia polle(n)s, parcus in abundantia, locuplex egentibus, vixit / septies denos pr(a)esentis (a)evi peragens annos. / Tria sacer pontifex pariterq(ue) septena / religiosae vit(a)e explevit tempor{a}<e> lustra.

Bibliografia: ICERV 278 = RIT 939 = CIL II²/14, 2087.

Traducció: «Hàbil, generós, pietós, d'enginy esmolat, / aquí en aquest túmul reposa Sergi, bisbe sant, / el qual, després de restaurar els sostres enfonsats del temple sagrat, / va construir un monestir per a monjos no lluny de la ciutat. / Els pobres hi han trobat un pare, els deixebles, un tutor. / Consol de vídues, bé preuat pels presoners, l'afamegat hi troba aliment. / Persona de llàgrima fàcil, va defugir el contacte de la carn, / estimadíssim per tothom, poderós en gràcia exuberant, / modest en recursos, però ric per als necessitats, va viure / set vegades deu anys de la seva època. / Va omplir, com a bisbe consagrat, tres lustres del seu temps / i al mateix temps, set lustres de vida religiosa.» (Gómez 2002, 126-127)

Datació: 550-555 dC, segons la data de defunció del bisbe.

4. Lauda musiva policroma d'Òptim. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 2651) (figura 3).

Optime magnarum [— —] / cui maxima reru[m — —] / divinas caeli quas promiserat[t] / arces ecce dedit sancta Christi (!) / in sede quiescis.

Bibliografia: ICERV 294 = RIT 937 = CIL II²/14, 2085.

FIGURA 3.

Traducció: «Òptim, bisbe a qui està encomanada la màxima preocupació / per les coses, les divines fortale-ses del cel que Déu et va prometre, / vet-ho aquí, te les ha concedit: reposes en la santa seu de Crist.» (Gómez 2002, 110)

Datació: Finals del segle IV o inicis del V dC.

5. Lauda musiva policroma d'Ampeli. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 2651) (figura 4).

<Christi monogramma> / *Ampeli / in pace / requiescas.*

Bibliografia: ICERV 215 = RIT 954 = CIL II²/14, 2105.

Traducció: «Ampeli, que descansis en pau.»

Datació: V dC.

6. Sarcòfag figurat de *Leucadius*, funcionari de l'emperador. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 42) (figura 5, v. figura 7 del capítol 12 d'aquest volum).

FIGURA 4.

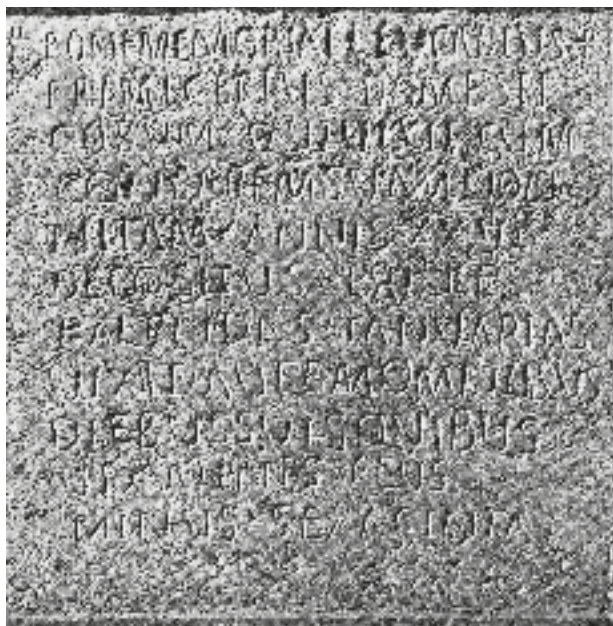

FIGURA 5.

<Christi monogramma> *Bon(a)e memoriae Leucadius*
 <Christi monogramma> / *primicerius domesticorum*
qui vixit cum / comparem (!) suam (!) Non/nitam (!) an-
nis XXV / depositus pridie / Kalendas Ianuarias / vixit
autem omnibus / diebus suis quibus / vix(it) annis plus /
minus sexaginta.

Bibliografia: ICERV 205 = RIT 971 = CIL II²/14, 2126.
Traducció: «A la bona memòria de Leucadi, degà del cos d'oficials de l'estat major (*primicerius domesticorum*), que va viure amb la seva companya Nonnita vint-i-cinc anys, va ser enterrat la vigília de les calendes de gener. També va viure tots els seus dies, els quals van ser més o menys seixanta anys.»

Datació: v dC.

7. Epitafi del senador Aventí. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 335) (figura 6).

<Christi monogramma> / *Hic iacit (!) vir honoratus /*
Aventinus / annorum / XL natus Hon/ori XIII et Theo-
dosi / X et depositus est / d(ie) quintu (!) K(a)l(endas) /
Ianuari venie(n)t(e) / cons(ulatu) M(a)gn(i) in palce
requ(i)escet (!).

Bibliografia: ICERV 192 = RIT 946 = CIL II²/14, 2098.

Traducció: «Aquí jeu el senador (*vir honoratus*) Aventí de quaranta anys. Nascut durant el tretzè consolat d'Honori i el desè de Teodosi i va ser enterrat el dia cinquè de les calendes de gener, a punt de començar el consolat de Magne. Descansi en pau.»

Datació: 28 de desembre de 459 dC.

FIGURA 6.

3.4.3. Lloança de les virtuts femenines

8. Epitafi d'Agrykos. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 278) (figura 7).

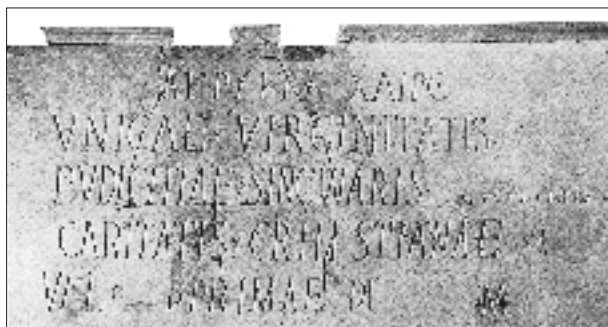

FIGURA 7.

Ἀγρυκε χαίρε / unicae virginita[tis --] / pudicitiae
singularis [a]c summ(a)e / [car]itatis Christianae (!) / [-
--] primae di[- --] / -----

Bibliografia: ICERV 207 = RIT 952 = CIL II²/14, 2104.

Traducció: «Salve, Agrykos, de virginitat com cap altra, de singular pudor i caritat cristiana excelsa. (Va ser enterrada?) el primer dia (...)»

Datació: iv dC.

9. Sarcòfag d'Aurèlia Tonneia. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 40) (figura 8).

FIGURA 8.

Memoriae / Aureliae Tonneiae / ἁχωρίστου sanctissimae / et fidelissimae feminae.

Bibliografia: ICERV 6 = RIT 961 = CIL II²/14, 2110.
Traducció: «A la memòria d'Aurèlia Tonneia, inseparable, santíssima i fidelíssima dona.»
Datació: Inicis del segle iv dC.

10. Epitafi d'Aurèlia Eutemi. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 207) (figura 9).

Aur(elia) Euthemius / ovis immaculata / fide cara viro / mente devota Deo / quae vixit annis / XVII mensibus X d(iebus) XXII / in PX (i. e. Christo) quiescit in pace / Fl(avius) Zoticus coniugi / dulcissimae et incomparabili fecit.

Bibliografia: ICERV 206 = RIT 960 = CIL II²/14, 2109.

Traducció: «Aurèlia Eutemi, ovella immaculada, d'estimada fidelitat al seu home, de ment devota a Déu, que va viure disset anys, deu mesos i vint-i-dos dies en Crist, descansa en pau. Flavi Zòtic a la seva dolcíssima i incomparable esposa ho va fer.»

Datació: Meitat o finals del segle iv dC.

FIGURA 9.

11. Sarcòfag amb la *laudatio funebris* d'una dona. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 43-44) (figura 10).

(...) / nu[llas v]estes concup[ieram (?) nullas ge]mmas nec purpuras / solum [co]mputans ob[...]min+[...]ti gloria / offici[um — —] secuta unanima s[enten]tia (?) / unicam +[— —]m reliqui parvolis [tu]m mensibus / mihi memoriae post futuram et patri solacio / spiritu durante emensa annos triginta et novem / sic vixi ut merito possem vita in aeternum frui.

Bibliografia: ICERV 299 = RIT 1003 = CIL II²/14, 2161.

Traducció: «(...) / No he desitjat cap vestit, ni pedres precioses ni porpres, / he satisfet (?), passant-ne comptes (...) amb glòria, / he complert els meus deures segons l'opinió unànime de tothom. / Deixo una filla única, que té pocs mesos de vida, / que ha de ser record per a mi i consol per al seu pare. / Mentre he tingut alè, he omplert la mesura dels trenta-nou anys. / He viscut d'aquesta manera, així que espe-

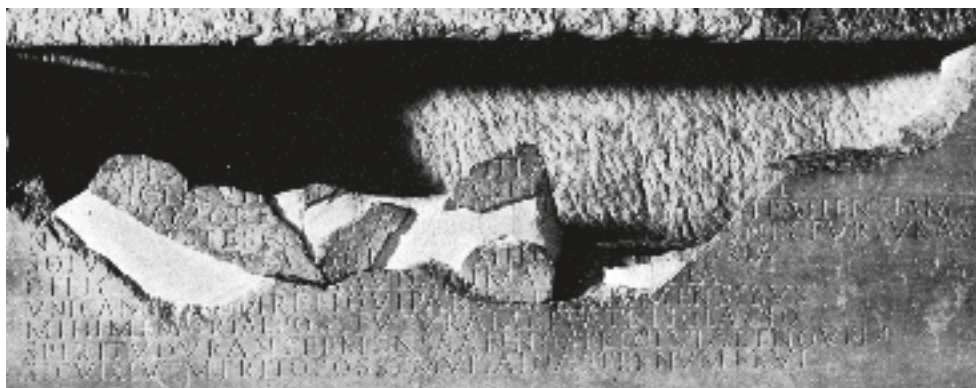

FIGURA 10.

ro fruir merescudament de la vida eterna.» (Gómez 2002, 151)

Datació: iv dC.

12. Epitafi de la verge Pròcula. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 295) (figura 11).

FIGURA 11.

*D(is?) infelici[ssima M(anibus)?] / mater fecit [--- Pro-
cu?]/lae virgin(i) / in(n)o[centissi] / [m]ae recessit [---] /
-----*

Bibliografia: ICERV 201 = RIT 986 = CIL II²/14, 2139.
Traducció: «Als déus Manes. La infelícíssima mare ho
va fer per Pròcula (?), donzella innocentíssima, que va
morir (...)»

Datació: iv dC.

13. Epitafi d'una verge. Placa de marbre de Luni-Carrara. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 305, una part) (figura 12).

*[-----] / hic requ[iescit (?) in] / pace vir[go dep(osita)
die qua]/rtu Cal[endas --].*

Bibliografia: Gorostidi i López 2008 = CIL II²/14, 2177.

FIGURA 12.

Traducció: «(...) aquí descansa en pau la verge, diposi-
tada el dia quart de les calendes (...)»

Datació: Finals del segle iv dC o inicis del v dC.

3.4.4. Servents de Déu

14. Epitafi de la beata Tecla. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 45138) (figura 13).

*Haec hic beata Thecla / virgo Chri(stou) ei patria
Aegypt(us) / vixit ann(is) LXXVII ut meruit / in pace
requievit d(omi)ni.*

Bibliografia: Cortés i López 1999, 119-120 = CIL II²/14, 2150.

Traducció: «Aquí jeu la benaurada Tecla, verge consa-
grada a Crist. La seva pàtria va ser Egipte. Va viure
setanta-set anys. Tal com ho va merèixer va descansar
en la pau del Senyor.»

Datació: Inicis del segle v dC.

FIGURA 13.

15. Epitafi de Julià, esclau de Crist. Placa de marbre trencada en dues parts. Vinseum - Museu de les Cultures del Vi de Catalunya, Vilafranca del Penedès (MV-2848) i Museu Diocesà de Barcelona (1074) (figura 14).

<Christi monogramma> *Hic pos(itus) est in pace*
<Christi monogramma> / *Iulianus ser(vus) C(h)risti / qui vix(it) an(nos) tres me(nses) du(o) / dies XVII* / <crucis tres>

Bibliografia: ICERV 249 = IRC I, 6 = CIL II²/14, 2351 = IRAT 45.

Traducció: «Aquí ha estat dipositat en pau Julià, esclau de Crist, que va viure tres anys, dos mesos i disset dies.»
Datació: Finals del segle v dC (López Vilar i Gorostidi en premsa).

16. Epitafi de Vigília, serventa de Déu. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 227) (figura 15).

<Christi monogramma> / *Hic requiescet / ancilla / Dei Vigília in p[a]ce.*

Bibliografia: ICERV 224 = RIT 1001 = CIL II²/14, 2156.

Traducció: «Aquí descansa en pau Vigília, la serva de Déu.»

Datació: v dC (o posterior).

3.4.5. Expressió de la fe cristiana

17. Epitafi anònim amb datació consular. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT Mag. B iv 6) (figura 16).

----- / [---a]nim[am] / [r]eddit r[e]q[ui]escat?
in p(ace) / [D]ecent(io) Caes(are) [et] / [Pa]ulo cons(ulib)us.

FIGURA 15.

FIGURA 16.

FIGURA 14. Fotocomposició.

Bibliografia: RIT 943 = CIL II²/14, 2094.

Traducció: «(...) va tornar l'ànima. Descansi en pau.
Any del consolat de Decenci Cèsar i Pau.»

Datació: 352 dC.

18. Epitafi de Rústic. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 351) (figura 17).

FIGURA 17.

*H[ic in pace d(omi)ni (?)] / re[positus Rus]ticus [requi-
es]/cit creden[s resur]/rictionem (!) in vita / aeterna vi-
xit annis / n(on)aguin(ta) (!) die pri(mo) K(a)l(endas) /
Iulias post cons(ulat) Severi / e[tr] Iordanis / vv
(i. e. duorum virorum) c(larissimorum) / c(o)ns(u)
l(i)b(u)s (!) / <Christi monogramma cum alpha et
omega>*

Bibliografia: ICERV 193 = RIT 947 = CIL II²/14, 2099.

Traducció: «Aquí en la pau del Senyor ha estat dipos-
tat Rústic, que descansa creient en la resurrecció en la
vida eterna. Va viure noranta anys. El dia primer de les
calendes de juliol després del consolat de Sever i Jordà,
senadors (*virī clarissimi*) còsols.»

Datació: 30 de juny de 471 dC.

19. Epitafi d'Arcadi. Fragment d'arquitrau de marbre. Museu Nacional Arqueològic Tarraconense (MNAT 324) (figura 18).

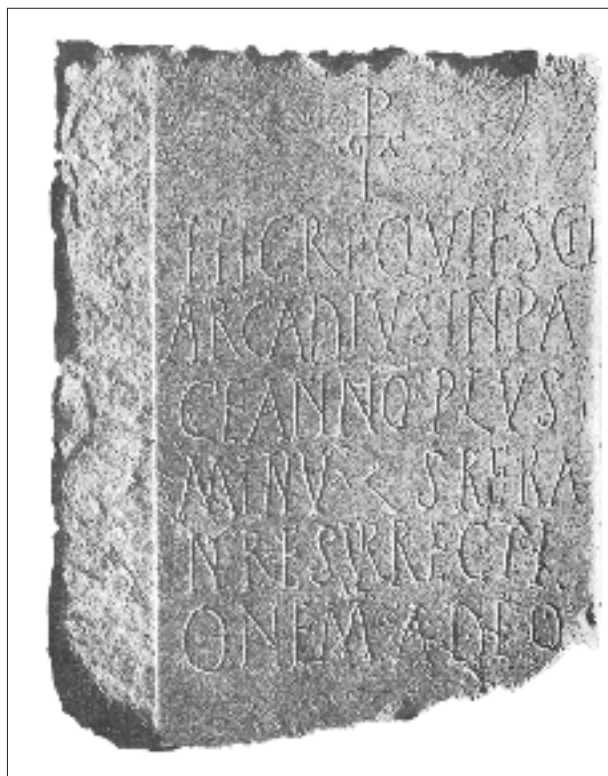

FIGURA 18.

*<Christi monogramma> / Hic requiescit / Arcadius in
pace / anno(rum) plus / minus L sperans (!) resurrectio-
nem / a Deo.*

Bibliografia: ICERV 220 = RIT 956 = CIL II²/14, 2106.

Traducció: «Aquí descansa Arcadi en pau, d'anys més o
menys cinquanta, esperant la resurrecció del Senyor.»

Datació: v dC.

20. Epitafi d'Aureli Januari. Placa de pedra calcària. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 45645) (figura 19).

FIGURA 19.

*D(is) M(anibus) / Aur(elio) Ianuario qui / vicxit (!) an-
nis p(lus) m(inus) L / Olbia Lea marito / cum qui (!)
usque vicxit / (!) annis XX b(ene) m(erenti) f(ecit) / qui
credet (!) en (!) PXO (i. e. Chr(ist)o) / (vac.) r(ed)it (!) at
(!) Spiritu(m) Sanctu(m).*

Bibliografia: Alföldy 1993, 17-21 = CIL II²/14, 2112.

Traducció: «Als déus Manes. Aureli Januari, que va viure més o menys cinquanta anys, Òlbia Lea al seu marit, amb qui va viure contínuament vint anys i que bé ho mereix, ho va fer. Qui creu en Crist, torna a l'Esperit Sant.»

Datació: Meitat o finals del segle iv dC.

21. Epitafi de Marturi. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 2676) (figura 20).

*(H)ic lux / (h)ic pax / ispiritus (!) / Marturi / requi(e)/
vit in / pace.*

Bibliografia: ICERV 210 = RIT 976 = CIL II²/14, 2131.

FIGURA 20.

Traducció: «Aquí la llum, aquí la pau d'esperit. Marturi descansa en pau.»

Datació: v dC (o posterior).

22. Epitafi de la nena Martúria. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 245) (figura 21).

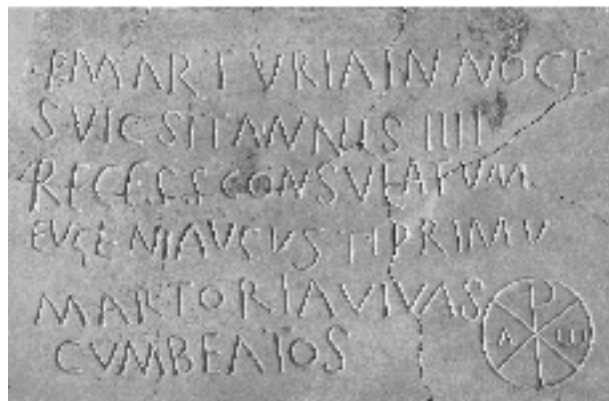

FIGURA 21.

<Christi monogramma> *Marturia innoce(n)s vicsit (!) annis IIII / recess(it) consulatum (!) / Eugeni Augusti primu (!) / Martoria (!), vivas / cum beatos (!).* <Christi monogramma>

Bibliografia: ICERV 189 = RIT 944 = CIL II²/14, 2095.

Traducció: «La innocent Martúria va viure quatre anys. Va marxar l'any del primer consolat d'Eugeni August. Martúria, que visquis amb els benaurats.»

Datació: 393 dC.

23. Epitafi del grec Aureli Eliodor. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT Polígon) (figura 22).

*D(is) M(anibus) Aur(elius) Aeliodorus (!) natione / Gr(a)eca civis Tarsus (!) Cilicia / commorans Ispali (!) qui
vixit / annos LXXX p(lus) m(inus) / rec(essit) fidelis in pace.*

Bibliografia: ICERV 196 = RIT 958 = CIL II²/14, 2111.

Traducció: «Als déus Manes. Aureli Heliodor, de nació grega, ciutadà de Tars de Cilícia, resident a Híspalis, que va viure més o menys noranta anys, descansa fidel en pau.»

Datació: iv dC.

24. Epitafi amb menció de l'apòstol Pere. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT P-334) (figura 23).

— — — — — / [— — —] + et te de / sua [qui v]ixit annis / XVIII e[t] menses XI et dies / XVI recessit X Kalendas /

FIGURA 22.

FIGURA 23.

*Martias die Lunis (!) (h)oram (!) / tertium (!) depossio-
ne (!) C(h)ris(tiana) / Petri apostoli quiescit / in pace /
<Christi monogramma>*

Bibliografia: ICERV 199 = RIT 1009 = CIL II²/14, 2168.

Traducció: «(...) que va viure divuit anys, onze mesos i setze dies. Va morir el dia deu de les calendes de març, en dilluns, a l'hora tercera va ser la seva deposició cristiana. Descansi en la pau de l'apòstol Pere.»

Datació: v dC (o posterior).

25. Epitafi de Crispines. Placa de marbre de Luni-Carrara. Museu Arqueològic de Barcelona (MAC 27160) (figura 24).

<Christi monogramma> *Crispines nom[ine] / Gerio (!) habitet <in> s(a)eculo / amen / pax / in Deo <signum crucis> <monogramma Christi>.*

Bibliografia: ICERV 212 = RIT 965 = CIL II²/14, 2118.
Traducció: «Crispines de renom Gerio habitarà en el segle, amén, la pau en Déu.»

Datació: v o vi dC.

FIGURA 24.

26. Epitafi d'Aurèlia Emília. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 285) (figura 25).

*Περεστε[ρά] χαῖρε / Aurelia[e] / Aemilia[e] / coniug[i] ca//
rissima[e] / quae vixit [an]/nis XVIII m(ensibus) [— —] /
d(iebus) XVII Victo[rinus?] / b(ene) m(erenti) feci[t].*

Bibliografia: ICERV 10 = RIT 959 = CIL II²/14, 2108.

Traducció: «Salve, coloma! A Aurèlia Emília, esposa estimadíssima que va viure dinou anys, (...) mesos i disset dies, Victori ho va fer, que bé ho mereix.»

Datació: iv dC.

27. Epitafi de Corneli Julià. Placa de marbre de Luni-Carrara. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 201) (figura 26).

*M(emoriae) <signum asciae> / Cor(nelii?) Iul(iani?) qui
vix(it) / ann(is) XXXI me(nsibus) IIIII / d(iebus) XXVIII
Lu(cia?) Vale(ntina?) / co(n)iux ma(rito) ca(rissimo) qui /
vixit (h) mequ(m) (!) / an(nis) X m(ensibus) IIII d(iebus)
XXVIII.*

FIGURA 25.

FIGURA 26.

Bibliografia: ICERV 9 = RIT 964 = CIL $\pi^2/14$, 2117.
Traducció: «A la memòria de Corneli Julià, que va viure trenta-un anys, cinc mesos i vint-i-nou dies, la seva esposa Lúcia Valentina al meu marit estimadíssim que va viure amb mi deu anys, quatre mesos i vint-i-nou dies.»
Datació: Finals del segle III o inicis del IV dC.

28. Epitafi de Festela Comia. Placa de marbre. Museu Diocesà de Barcelona (actualment desapareguda) (figura 27).

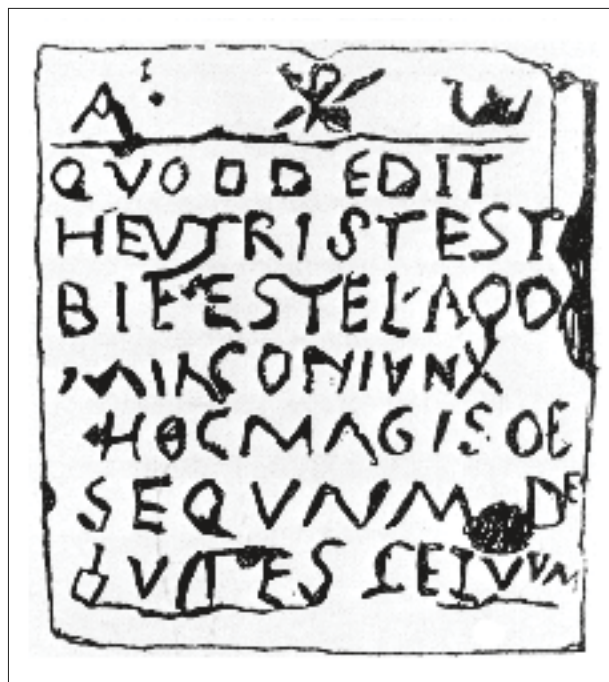

FIGURA 27.

(alfa) <Christi monogramma> (omega) / *Quod dedit / heu tristes (!) tibi / Festela Q(u)om/mia coniunx / hoc magis obsequium / debuit / esse tuum.*

Bibliografia: ICERV 295 = RIT 969 = CIL $\pi^2/14$, 2122.
Traducció: «Allò que, ai las, trista, la teva esposa Festela Comia ha hagut de fer per tu, / això, més aviat hauria d'haver estat una tasca teva.» (Gómez 2002, 120)
Datació: v o VI dC.

29. Epitafi de Lúpul. Placa de marbre de Luni-Carrara. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 3041) (figura 28).

Hic req(u)iescit / in pace Lupulu[s] / peregr[— —] / — — — — ?

Bibliografia: López Vilar 1997, 63 = CIL $\pi^2/14$, 2129.
Traducció: «Aquí descansa en pau Lúpul, pelegrí (?) (...).»
Datació: Finals del segle IV o inicis del V dC.

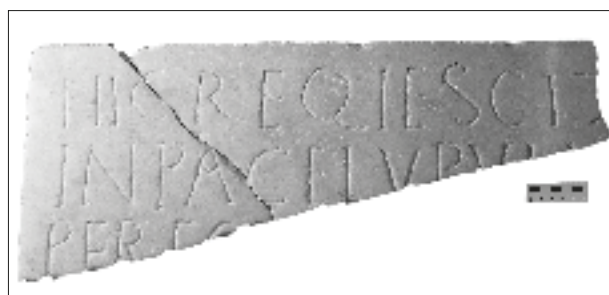

FIGURA 28.

30. Epitafi de Paulí. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 343) (figura 29).

FIGURA 29.

<Christi monogramma> / M(emoria) Paulini recel/set
(!) VIII Idus Augustas / vixsit (!) / annos XXç.

Bibliografia: ICERV 198 = RIT 980 = CIL II²/14, 2135.

Traducció: «Memòria de Paulí, que va marxar el dia vuit de les idus d'agost. Va viure vint-i-sis anys (ç = sis).»

Datació: Inicis del segle v dC.

31. Epitafi de la nena Pompeia. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 210) (figura 30).

<Christi monogramma> Vixit / in pace / Pompeia / (!)
ann/los qui(n)lque.

Bibliografia: ICERV 204 = RIT 983 = CIL II²/14, 2138.

Traducció: «Va viure en pau Pompeia, de cinc anys.»

Datació: v dC (o posterior).

32. Epitafi de Valèria Pompeia. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 2659) (figura 31).

(h) D(is) M(anibus) <Christi monogramma> / Requi-
escet san(ct)us / spiretus (!) in nomene (!) / Dei Valeria
Pompeia fecit / Asello bene mereto (!) qui / vixit meco
(!) an(nis) VIII m(ensibus) VIII / d(iebus) VIII perit (!)
an(nis) XXXVI.

Bibliografia: ICERV 211 = RIT 998 = CIL II²/14, 21549.

Traducció: «Als déus Manes. Descansa el sant esperit en nom de Déu. Valèria Pompeia ho va fer per Asellus, que bé ho mereix, que va viure amb mi vuit anys, vuit mesos i nou dies. Va morir amb trenta-sis anys.»

Datació: iv dC.

33. Epitafi de Tizià. Placa de marbre *greco scritto*. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 290) (figura 32).

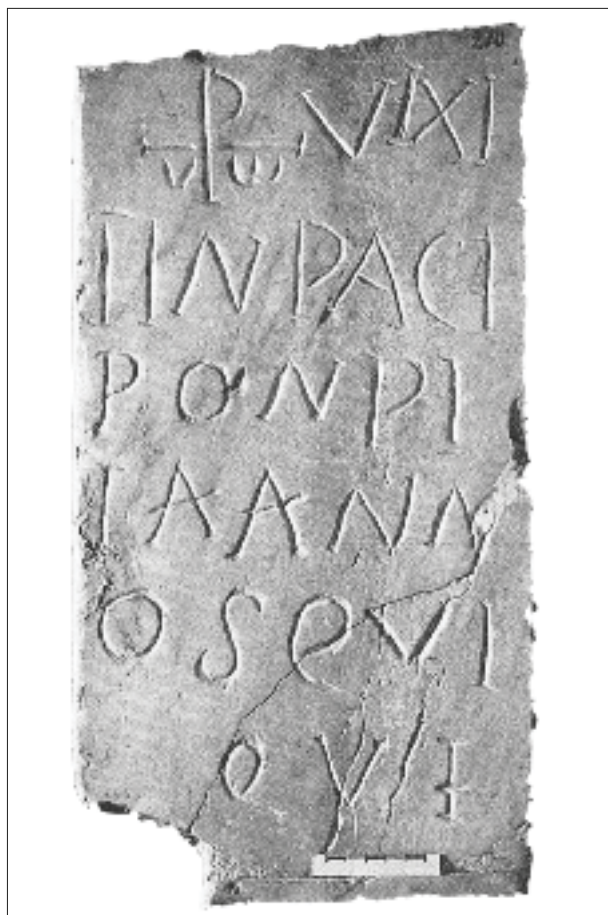

FIGURA 30.

FIGURA 31.

Titzanus (!) Karpitanus (!) / in pace vixit annis / trigintaquinque.

Bibliografia: ICERV 202 = RIT 996 = CIL II²/14, 2152. Tarrats et al. 2009, 71, 2.19.

Traducció: «Tizià Carpetà va viure en pau trenta-cinc anys.»

Datació: v dC.

34. Epitafi pavimental d'un desconegut So(...). Placa de marbre de Luni-Carrara. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 308) (figura 33).

W. S[- -]++ <crux?> +[...]/S+[- -]/+.[.]++[.?]S++ / <Christi monogramma> *Hic requiescet (!) So[...?]+ in pace* <crux> / <Christi monogramma> *annorum pl(us) m[in(us)] XXII rec-* <crux> / <Christi monogramma> *essit sub die [- -] Non(as) Ianuar(ias)* <crux>

Bibliografia: ICERV 229 = RIT 994 = CIL II²/14, 2148.
Traducció: «Aquí jeu So(...) en pau, d'anys més o menys vint-i-dos. Va morir el dia de les nones de gener.»

Datació: v dC.

35. Epitafi pagà de Nepotà. Bloc de pedra calcària. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT mag. P.) (figura 34).

FIGURA 32.

FIGURA 33.

FIGURA 34.

D(is) M(anibus) / filio m[at]/ler infelici[s]/sima Rectina / Nepotiano / qui vixit annis / VIII mensib(us) / VIII dien (!) XVIII bene/merenti fecit.

Bibliografia: Alföldy 1992 = CIL II²/14, 1660.

Traducció: «Als déus Manes. Al seu fill, la infelícissima mare Rectina, a Nepotà, que va viure vuit anys, vuit mesos i dinou dies, a ell que bé ho mereix, ho va fer.»
Datació: Finals del segle IV dC.

Agraïments

Investigadora contractada del programa Juan de la Cierva del Ministeri de Ciència i Innovació. Aquest treball s'ha realitzat dins del projecte de recerca R+D+I «Explotación, uso e intercambio de materias primas inorgánicas entre el norte de Hispania y el sur de la Galia y puertos de Roma» (HAR2008-04600), i també del grup de recerca consolidat «Produccions artístiques i ciències de l'Antiguitat» (SGR-2009-1087) de la Generalitat de Catalunya.

Bibliografia

- ALFÖLDY, G. 1975: *Die Römischen Inschriften von Tarraco*, Madrider Forschungen 10, Berlín.
- 1991a: *Tarraco*, Forum 8, Tarragona.
 - 1991b: «Augusto e le iscrizioni: tradizione ed innovazione. La nascita dell'epigrafia imperiale», *Scienze dell'Antichità. Storia, Archeologia, Antropologia. Dipartimento di Scienze Storiche, Archeologiche, Antropologiche dell'Antichità. Università degli Studi di Roma «La Sapienza»* 5, 1991 [1994], 573-600.
 - 1992: «Una inscripción funeraria de Tarraco del Bajo Imperio», a: DUPRÉ, X. (coord.). *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens*, Port de Tarragona, Tarragona, 13-17.
 - 1993: «De titulo quodam notabili Christiano Tarracone reperto», a: MOST, G. W.; PETERSMANN, H.; RITTER, A. M. (ed.). *Philanthropia kai Eusebeia. Festschrift für Albrecht Dihle zum 70. Geburtstag*, Göttingen, 17-22.
 - 1998: «La cultura epigráfica de la Hispania romana: inscripciones, auto-representación y orden social», a: ALMAGRO-GORBEA, M.; ÁLVAREZ MARTÍNEZ, J. M. [et al.]. *Hispania. El legado de Roma*, Saragossa, 289-301.
 - 2006: «Las inscripciones de Tarraco en el *Corpus Inscriptionum Latinarum*: historia, problemas y perspectiva de una edición epigráfica», *Butlletí Arqueològic RSAT* 28, 75-95.
 - CIL II²/14 = G. ALFÖLDY: *Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Hispaniae Latinae. Editio altera. Conventus Tarraconensis fasciculus secundus*.

- Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, De Gruyter, Berlín (I-III) 2011-2013.
- «*Officina lapidaria Tarraconensis*», a: DONATI, A. (ed.). *L'officina lapidaria. Atti del Convegno AIEG-Borghesi 2010*, Bolonya. [En premsa]
 - ÁLVAREZ, A.; GARCÍA-ENTERO, V.; GUTIÉRREZ GARCÍA, M. A.; RODÀ, I. 2009: *El marmor de Tarraco. Explotació, utilització i comercialització de la pedra de Santa Tecla en època romana / Tarraco Marmor. The Quarrying, Use and Trade of Santa Tecla Stone in Roman Times*, Tarragona.
 - BISCONTI, F. 1997: «L'apparato figurativo delle iscrizioni cristiane di Roma», a: DI STEFANO MANZELLA, I. *Le iscrizioni...*, 173-179.
 - (ed.) 2000: *Temi di iconografia paleocristiana*, Sussidi allo Studio delle Antichità Cristiane 13, Ciutat del Vaticà.
 - CARLETTI, C. 1997: «Nascita e sviluppo del formulario epigrafico cristiano: prassi e ideologia», a: DI STEFANO MANZELLA, I. *Le iscrizioni...*, 143-164.
 - 2008: *Epigrafia dei cristiani in occidente dal III al VII secolo. Ideologia e prassi*, Bari.
 - CIL II²/14 = ALFÖLDY, G. CIL II²/14.
 - CLAVERIA, M. 2001: *Los sarcófagos romanos de Cataluña*, CSIR, Múrcia.
 - COLAFRANCESCO, P. 1997: «La lingua latina nelle iscrizioni del tardo-impero», a: DI STEFANO MANZELLA, I. *Le iscrizioni...*, 113-120.
 - CORTÉS, R.; LÓPEZ VILAR, J. 1999: «Inscripció de Thecla, verge consagrada a Crist», a: *Temps de monestirs. Els monestirs catalans entorn l'any mil*, Ed. Pòrtic, Barcelona, 119-122.
 - CRISTOFORI, A. 2007: «Egiziani nelle province romane della Penisola Iberica», a: MAYER I OLIVÉ, M.; BARATTA, G.; GUZMÁN ALMAGRO, A. (ed.). *XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae: Provinciae Imperii Romani inscriptionibus descriptae: Barcelona, 3-8 Septembris 2002*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 333-338.
 - DAVIES, St. J. 2001: *The Cult of Saint Thecla: a Tradition of Women's Piety in Late Antiquity*, Oxford.
 - DI STEFANO MANZELLA, I. (ed.) 1997: *Le iscrizioni dei cristiani in Vaticano. Materiali e contributi scientifici per una mostra epigrafica*, Inscriptiones Sanctae Sedis 2, Ciutat del Vaticà.
 - DIEHL, E. 1925-1931: *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, I-III (Leipzig 1925-1931) (= ILCV).
 - DONATI, A. (ed.) 1988: *La terza età dell'epigrafia. Colloquio AIEGL - Borghesi 1986 (Bologna, ottobre 1986)*, Epigrafia e Antichità 9, Bolonya.
 - DUVAL, N. 1976: *La mosaïque funéraire dans l'art paléochrétien*, Ravenna.
 - DUVAL, Y. 1988: *Auprès des saints corps et âme. L'inhumation «ad sanctos» dans la chrétienté d'Orient et d'Occident du IIIe au VIIe siècle*, Collection des Études Augustiniennes: Antiquité, EAA 121, París.

- 1993: *Projet d'enquête sur l'épigraphie martyriale en Espagne romaine, visigothique (et byzantine)*, *Antard* 1, 173-206.
- FERRUA, A. 1991: *Scritti vari di epigrafia e antichità cristiane*, Bari.
- GÓMEZ PALLARÈS, J. 2000: «Epigrafia cristiana sobre mosaico de Hispania: Tipología de una tradición», *Analecta Malacitana Electronica* 6, <<http://www.anmal.uma.es/numero6/Pallares.htm>>.
- 2002: *Poesia epigràfica llatina als Països Catalans*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona.
- GÓMEZ PALLARÈS, J.; MAYER, M. 1996: «Aproximación a un inventario de los mosaicos funerarios de época paleocristiana de Hispania», *Cahiers des Études Anciennes* 31, 49-96.
- GONÇALVES GUIMARÃES, J. A. 1999: «Cerâmica arqueológica do Museu de Ervamoira», a: BARROCA, M. J. (coord.). *Carlos Alberto Ferreira de Almeida - In memoriam* (vol. 1), Porto, 77-89.
- GOROSTIDI, D. 2011: «La officina lapidaria tarracense en época tardoantigua: las inscripciones cristianas», a: ANDREU, J.; ESPINOSA, D.; PASTOR, S. (ed.). *Mors Omnibus Instat. Aspectos arqueológicos, epigráficos y rituales de la muerte en el Occidente Romano*, Madrid, 529-548.
- GOROSTIDI, D.; LÓPEZ VILAR, J. 2008: «Nou fragment de la inscripció paleocristiana RIT 1036», *Butlletí Arqueològic RSAT* 30, 141-149.
- GROSSI-GONDI, F. 1920: *Trattato di epigrafia cristiana latina e greca del mondo romano occidentale*, Roma.
- GUDIOL, J. 1925: «Primeres manifestacions de l'art cristià en la província eclesiàstica tarragonina», *AST* 1, 301-330.
- ICERV = VIVES, J. 1942.
- ICH I = HÜBNER, E. 1871: *Inscriptiones Christianae Hispaniae*, Berlín.
- ICH II = HÜBNER, E. 1900: *Inscriptiones Christianae Hispaniae. Supplementum*, Berlín.
- ICUR = DE ROSSI, G. B. 1857-1888: *Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*, Roma; GATTI, G. 1915: *Supplementum*, Roma.
- ILCV = DIEHL, E. 1925-1931.
- IRAT = GOROSTIDI, D. 2010: *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes* (IRAT), Documenta 16, Tarragona.
- JANSSENS, J. 1981: *Vita e morte del cristiano negli epitaffi di Roma anteriori al sec. VII*, Roma.
- KAJANTO, I. 1997: «Roman Nomenclature during the late Empire», a: DI STEFANO MANZELLA, I. *Le iscrizioni...*, 103-111.
- LÓPEZ VILAR, J. 1997: «Un nuevo conjunto paleocristiano en las afueras de Tarraco», *Revista de Arqueología* 197, 58-64.
- 2006: *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós* (vol. I-II), Tarragona.
- LÓPEZ VILAR, J.; GOROSTIDI, D.: «La inscripció de la beata Thecla, quinze anys després», a: *Tecla, deixebila de Pau, santa d'Orient i d'Occident* (Tarragona 2011). [En premsa]
- MALLON, J. 1948-1949: «Pour une nouvelle critique des chiffres dans les inscriptions latines gravées sur pierre», *Emerita* 16, 14-45.
- MARTÍ, J. 2010: «Tarragona i el pas cap a una ciutat cristiana: fonts artístiques i epigràfiques», a: GALVADÀ RIBOT, J. M.; MUÑOZ MELGAR, A.; PUIG I TÀRRECH, A. (ed.). *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del Congrés de Tarragona, 19-21 de juny de 2008*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia 6, Tarragona, 397-405.
- MASSÓ, J. 2004: «Lluís Pons d'Icart, vida i obra», a: TARRATS, F. [et al.]. *El renaixement de Tàrraco, 1563. Lluís Pons d'Icart i Anton Van den Wyngaerde. Exposició, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Del 20 de setembre de 2003 al 29 de febrer de 2004*, Tarragona, 27-41.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1985: «L'epigrafia romana a Catalunya. Estat de la qüestió i darreres novetats», *Fontaments* 5, 179-180.
- 1997: «Los contactos entre el norte de África y la costa del conventus Tarraconensis», a: RUGGERI, O.; VISMARA, C. (ed.). *L'Africa romana. Atti del XI Convegno di Studio (Olbia, 12-15 dicembre 1996)*, Sassari, 1423-1433.
- MAZZOLENI, D. 1997: «Origine e cronologia dei monogrammi: riflessi nelle iscrizioni dei Musei Vaticani», a: DI STEFANO MANZELLA, I. *Le iscrizioni...*, 165-173.
- MENCHON, J. J.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A. 1994: «Aproximació al procés transformador de la ciutat de Tàrraco del Baix Imperi a l'Edat Mitjana», *Pyrenae* 25, 225-243.
- MUÑOZ GARCÍA DE ITURROSPE, M.ª T. 1994: «Inscripciones sepulcrales latinas de la Hispania cristiana: algunas correcciones», *Veleia* 11, 1994, 269-279.
- 1995: *Tradición formular y literaria en los epitafios latinos de la Hispania Cristiana*, Veleia, Anejos, Ser. Minor 7, Vitòria.
- 1996: «Sedulio y la tradición epigráfica latina», a: *De Roma al siglo XX. La cultura occidental ante el mundo latino. Actas del I Congreso de la Sociedad de Estudios Latinos (Jarandilla de la Vera, 26-28 de enero de 1995)*, tom I, Madrid, 383-390.
- 1998: «L'épigraphie chrétienne en Espagne: l'éloge du défunt», a: CAMBI, N.; MARIN, E. (ed.). *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae Split - Poreč (25.9. - 10.1994), Pars III (Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku Supl. 89 = Studi di Antichità cristiana pubbl. a cura del Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana LIV)*, Split - Ciutat del Vaticà, 541-548.

- MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. 2005: «La historia del cristianismo primitivo en Tarragona», a: *Tarraco Christiana. Historia y Arqueología*, Asociación Cultural San Fructuoso, Tarragona.
- NIQUET, H. 2004: «Jews in the Iberian Peninsula in Roman Times», *Scripta Classica Israelita* 23, 159-182.
- 2007: «Christians at late Roman Tarraco: a reappraisal of the evidence», a: MAYER, M.; BARATTA, G.; GUZMÁN, A. (ed.). *XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae: Provinciae Imperii Romani inscriptionibus descriptae: Barcelona, 3-8 Septembris 2002*, Barcelona, 1021-1027.
- PALOL, P. de 1994: «Serra i Vilaró i la Tarragona paleocristiana», a: TARRATS, F. [et al.]. *Revelar el passat. Homenatge a Joan Serra Vilaró*, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona-Solsona, 66-73.
- PÉREZ, M. 2006: «La invenció (*inventio*) del culte a Santa Tecla en la Tarragona d'època medieval», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* L, 21-58.
- PETRUCCI, A. 1995: *Le scritture ultime: ideologia della morte e strategie dello scrivere nella cultura occidentale*, Torí.
- PIETRI, C. 1997: *Christiana respublica. Éléments d'une enquête sur le christianisme antique. Vol. III: Épigraphie chrétienne*, Collection de l'École Française de Rome 234, Roma.
- RAMÍREZ, J. L.; MATEOS, P. 2000: *Catálogo de las inscripciones cristianas de Mérida*, Museo Nacional de Arte Romano, Mérida.
- RIT = ALFÖLDY, G. 1975.
- RODÀ, I. 1990: «Sarcofagi della bottega di Cartagine a Tarraco», a: MASTINO, A. (ed.). *L'Africa romana. Atti del VII Convegno di Studio (Sassari 1989)*, Sassari, 727-736.
- 1992: «Balanz actual de l'epigrafia cristiana a Catalunya», a: *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Maó 1988), Barcelona, 111-113.
- 1998: «Sarcófagos cristianos de Tarragona», a: KOCH, G. (ed.). *Akten des Symposiums «125 Jahre Sarkophag-Corpus» (Marburg 1995)*, Mainz, 150-161.
- SARTORI, P.: «Inscriptiones Ohioenses», a: *A catalogue of the squeezes of Latin Christian inscriptions at the Ohio State University, Ohio*. [En premsa]
- TARRATS, F. [et al.] 2009: *Tarraco, pedra a pedra (Catàleg de l'exposició. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, del 10 de juny al 22 de novembre de 2009)*, Tarragona.
- TESTINI, P. 1958: *Archeologia cristiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del sec. VI. Propedeutica, topografia cimiteriale, epigrafia, edifici di culto*, Roma (2a edició, Bari 1980).
- TORRES, C.; MACIAS, S. 1993: *Basílica Paleocristã. Museu de Mértola*, Mértola.
- TULLA, J. [et al.] 1927: *Excavaciones en la necrópolis Romano-Cristiana de Tarragona*, Madrid.
- VIVES, J. 1928: «D'arqueologia cristiana», *Analecta Sacra Tarraconensia* 4, 261-270.
- 1936: «Inscripcions cristianes de la necrópolis romano-cristiana de Tarragona», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* MCMXXVII-XXXI, 375-400.
- 1942: *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*, Barcelona.